

Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització

Gabriel Ensenyat Pujol
Universitat de les Illes Balears

1. Introducció*

D'antuvi hem de dir que als últims quinze anys el coneixement quantitatiu i la valoració qualitativa referits a la recepció de la cultura humanista al regne de Mallorca, amb els límits derivats d'una tradició medieval que perdurà en major o menor mesura però que no significà de cap manera un tancament envers les noves manifestacions culturals,¹ s'han vist no només acrescuts de manera significativa sinó que han estat objecte d'un replantejament considerable. Era important que això fos així per dos motius. El primer perquè fins aleshores la qüestió cultura medieval / cultura humanista es plantejava –i funcionava– seguint un esquema cronològic a l'ús, mimètic. Fins al segle XV tot era “medieval” i a partir d'aquesta centúria la cosa esdevenia “moderna”, “humanista” i, al segle XVI, “renaixentista”. Enmig romanien un buit inconnex, en què no se sabia ben bé quan ni com es produïa el canvi historicocultural, mentre que el perquè, també nebulós, quedava supeditat al context general, internacional: la irrupció dels nous corrents de pensament de procedència itàlica.

Això que comentem no invalida en absolut –tot just al contrari, en referma el valor– els treballs puntuals elaborats fins a la meitat de l'última dècada del segle XX, que posaven en relleu la introducció de noves idees culturals de signe classicista, la “devotio moderna”, el “nou” lul·lisme, el renovellament del món antic, els contactes amb la península itàlica, els nous plantejaments en els àmbits mèdic i jurídic, etcètera. Però calia incardinar-ho tot, obrir altres vies d'anàlisi, inexplorades, i –aquest és el segon motiu que apuntàvem abans– situar-ho tot dins els paràmetres (i els debats) del que s'esdevenia entre la historiografia i la filologia de “fora” (fora dels límits estrictes de Mallorca, volem dir), començant pel que tenia lloc dins l'àmbit cultural dels territoris de parla catalana, continuant pels altres regnes ibèrics i acabant per inserir-ho tot en un context més ampli, europeu.

En certa manera, aquesta “renovació” la plantejaren dos llibres elaborats per Maria Barceló Crespí i l'autor d'aquestes línies: *Ferrando Valentí i la seva família* (1996) i *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana* (2000). El primer, més concret, referit a una nissaga tocada d'humanisme, començava a endinsar-se dins els paràmetres indicats, mentre que el segon ofería un replantejament general alhora que proporcionava un cabal d'informació nova certament considerable i una manera innovadora de plantejar la qüestió. Bàsicament, es tractava d'oferir una panoràmica que tingués en compte, d'una banda, les possibilitats que presentava la recerca d'arxiu, que permetia completar (i suplir, en el cas de les mancances) la informació directa derivada de l'anàlisi dels textos literaris. I, de l'altra, fer-ho a base de conjuminar matèries sovint presentades per separat com la Història, la Literatura, la Filologia en tot el seu sentit ampli (incloent la Toponímia i l'Antroponímia, que en aquest cas constitueixen un

(*) Les sigles arxivístiques que fem servir en aquest treball són: ARM: Arxiu del Regne de Mallorca; AH: Arxiu Històric; EU: Extraordinaris de la Universitat; Prot.: Protocol notarial; ACM: Arxiu Capitular de Mallorca. Hem de constatar que la recerca d'arxiu fa part del treball que des de fa anys desenvolupam conjuntament amb la Dra. Maria Barceló.

¹ Com sabem, la “qüestió de l'Humanisme català” ha generat un debat en relació amb el seu abast i els seus límits. A l'hora d'aplicar-lo al cas mallorquí la nostra postura ha estat la de plantejar un context en el qual el pes de la tradició medieval és fort i que, a més, s'allarga almenys durant la setzena centúria. Això no obstant, també s'obren enclotxes a través de les quals penetren els nous aires culturals i produeixen autors i obres de signe inequívocament humanista, en uns casos, o parcialment humanista, en d'altres. A més, la convivència entre les dues cultures, per dir-ho així, es va fer en perfecta simbiosi, seguint els gusts de cada autor per l'una o l'altra o, possiblement en la majoria de casos, per totes dues. Amb aquest plantejament no negligim la importància de l'humanisme sinó tot el contrari: refermam que el fenomen *també* tingué lloc en les terres mallorquines, que saberen conjuminar tardor medieval i modernitat, com a resultat de la cruïlla que ja de per si representaven les illes en el context de la Mediterrània occidental.

indicador valuós), la Història del pensament, la Història de l'Art i la Història de la Ciència.

No cal dir que des d'un punt de vista metodològic es tractava d'una innovació que hom podria caracteritzar pel seu caràcter "eclèctic" i, si es vol dir així, "heterodox". Amb les seves virtuts i els seus defectes –aquests últims inevitables, en abastar camps diversos, que freturen d'especialistes en cada un– l'objectiu consistia a desbrossar nous camins a base de posar damunt la taula una quantitat ingent de nova informació i intentar fer-la "digerible" a partir de la premissa que, dins la societat d'aleshores, tot es produïa al mateix moment i relacionat entre si. Una premissa lògica i òbvia però que a vegades l'investigador, conduït per la seva especialització que el porta a endinsar-se en un sol àmbit, pot tendir a ignorar o infravalorar.

A partir d'aquí el resultat en fou tot un seguit d'altres treballs que aprofundiren en els aspectes tractats i n'estudiaren de nous. Dues fites varen ésser claus en aquest procés de replantejar i ampliar els coneixements sobre la matèria: les XVIII i XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, celebrades a Palma (Mallorca) els anys 1999 i 2004 respectivament, les actes de les quals es publicaren en ambdós casos un any després (2000, 2005). En aquestes sessions intervingué un aplec nombrós i significatiu d'estudiosos (consagrats i més novells, per dir-ho així), els quals posaren de manifest que, sobre la matèria, hi havia moltes coses a dir. Mentrestant Maria Barceló i jo mateix, tant en treballs fets conjuntament com en publicacions individuals, matisarem i completarem els resultats de les pròpies recerques anteriors.

Ara, quinze anys després de la primera publicació conjunta i vint d'ençà que l'autor d'aquestes ratlles presentà la primera aportació sobre la matèria (la comunicació "Missèr Ferrando Valentí, escriptor i polític mallorquí de mitjan segle XV", al col·loqui *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, celebrat a Venècia el 1992) és un bon moment per fer-ne un replantejament general. I això per dues raons. La primera perquè la recerca de camp (arxius i biblioteques, fonamentalment de Mallorca) en cap moment no s'ha vist ininterrompuda durant aquestes dues dècades –de fet, hem de dir que la perseverança a l'hora d'escorcollar els fons documentals n'ha estat la tònica durant tots aquests anys. El resultat és que a hores d'ara disposam d'un arsenal d'informació realment considerable, que ens permetrà completar, en els futurs treballs que tenim en perspectiva (alguns en procés d'elaboració en aquest moment), tot el que fins avui hem donat a conèixer alhora que sobre nombrosos punts i autors traurem a la llum documentació inèdita.

I la segona raó que adduïem, derivada de tot el que exposam, és perquè a mesura que aprofundim en la matèria a vegades ens veiem compel·lits a revisar (i, en algun cas, fins i tot invalidar) les nostres pròpies asseveracions fetes en treballs anteriors o, en altres ocasions, simplement exposar per primer cop nous plantejaments fruit de les anàlisis i valoracions a què ens condueixen les noves troballes.

Això és el que presentarem en aquest treball. Val a dir que, per qüestions òbvies d'espai, prescindirem de tot allò que constituiria una major acumulació de dades, d'informació, en relació amb les nostres publicacions anteriors –i que, en tot cas, serà objecte, de futures publicacions– i ens centrarem de manera exclusiva a fer un (re)plantejament de tota la qüestió des dels –diguem-ho així– "orígens" (sempre, és clar, des del nostre punt de vista, matisable i discutible com tots). Les aportacions anteriors només les tindrem en compte a fi de situar-hi les noves dades i relacionar-les-hi, però, per no ésser reiteratius, ni les exposarem amb detall (cosa que ja hem fet al seu lloc) ni les completarem en tot allò que bàsicament suposi una simple acumulació del volum de coneixements però que no altera els resultats finals. Tan sols ens hi remetrem per establir els lligams necessaris amb el que ara exposarem, citant-ne la corresponent referència bibliogràfica.² Per això el criteri que seguirem ara serà, d'una banda, el d'oferir noves perspectives i, de l'altra, matisos que consideram d'importància diàfana en relació amb el que prèviament hem publicat. I, en tots els casos, explicitant de manera clara el que suposa una nova aportació o consideració en relació amb el que fins al dia d'avui havíem tret a la llum.

² En aquest sentit ens serà de gran utilitat remetre a la síntesi posada al dia que varem publicar a *eHumanista*, vol. 13 (2009), 1-13.

En aquest sentit hem de començar, en primer lloc, per plantejar una cosa que fins ara no havíem estudiat: allò que podem definir com un prehumanisme o primer humanisme illenc, previ al que havíem exposat –nosaltres o altres estudiosos– en els estudis publicats fins al dia d'avui.

2. El primer humanisme

2.1 *La Faula*

Tota la bibliografia a l'ús, incloent la nostra, partia de la suposició que fins que hom no havia entrat a la quinzena centúria no es trobaven rastres de la presència dels nous corrents culturals a Mallorca. Un treball molt recent ens ha obligat a mirar cap enrere a l'hora de trobar pistes que denotin que qualche cosa començava a introduir-se ja abans en les lletres insulars (i catalanes, per extensió). Ens referim a l'estudi de Roxana Recio (2011) relatiu a *La Faula* de Guillem de Torrella, una obra que fins ara hom sempre situava sota els paràmetres estrictes de la literatura medieval. L'autora, de manera innovadora, ha posat en relació el relat amb la influència de Petrarca que aleshores es començava a manifestar a la Corona d'Aragó. En aquest sentit ha remarcat que *La Faula* és deutora de la desfilada narrativa de personatges que trobam als *Triomfs*. Es tractaria d'una assimilació petrarquista que penetraria dins la cultura catalana, a mena de model flexible, modificable, adaptable segons les diferents intencions que té.

Com sabem, *La Faula* ha estat considerada una obra al·legòrica de temàtica artúrica. I no deixa d'ésser-ho, òbviament. Però des del punt de vista narratiu presenta una relació amb els *Triomfs*. En concret, en la manera com apareixen certs personatges a l'obra i la forma en què se'n tracten els sentiments, amb una intenció evident de commoure el lector. D'una banda, hi figuren personatges famosos, ben coneguts per part de tothom, que fan referència a la seva història de tristesa i al seu dolor, els quals en proporcionen llargues explicacions en primera persona. R. Recio remarca que d'aquesta manera l'autor aconsegueix individualitzar la pena i donar a l'obra un toc humà, més proper al lector que allò que era l'habitual d'aquells personatges artúrics. I, per altra part, cap al final del poema figuren gravats a l'espasa els personatges objecte de la desfilada: uns, alegres, a qui els manca la virtut, i els altres, trists, a qui els manca el valor. En ambdós casos són personatges anònims i la idea per la qual foren inclosos al relat era per destacar el sentiment i el dolor.

Així, doncs, l'obra presenta un clar hibridisme narratiu, que combina els elements propis provinents del món cavalleresc amb una *nova* intenció de commoure el lector i fer-lo particip del que s'esdevé. Som, per tant, davant d'una narrativa distinta. Ara no només es tracta de contar històries assenyalant breument si el personatge està o no trist o alegre, sinó de posar-hi èmfasi, amplificant el que sent. En aquest sentit, R. Recio afirma que es tracta de la primera novel·la sentimental que presenta la desfilada sentimental contaminada amb noves tendències. I també resulta que Guillem de Torrella és el primer autor que adapta una desfilada a la manera de Petrarca, modificant-la en el sentit suara comentat. A l'obra perdura un fons líric comú (somni, primavera, invocacions religioses...) però sembla que la intenció consisteix més a intentar commoure el lector que a descriure-li situacions, la qual cosa ens porta cap a unes noves modalitats en consonància amb l'Humanisme.

Per tal de remarcar la novetat, l'autora estableix la pertinent comparació amb l'altra obra catalana destacada sobre la matèria, el *Blandín de Cornualla*, la qual, en aquest sentit, esdevé típica de la literatura artúrica, sense més. No hi ha cap intenció de commoure ni de cercar la implicació del lector. En canvi, *La Faula* evoluciona cap a l'humà i familiar i el món que recrea comença a perdre el valor de l'extraordinari per tal de semblar més proper. És cert que a l'obra hi ha màgia, personatges que es transformen en animals, un lloc –l'espai en què recorren els fets– que no té res a veure amb la realitat, etc. però tanmateix Guillem de Torrella tracta de crear un ambient versemblant. Per això, quan apareixen fets extraordinaris o sobrenaturals, el protagonista se sorprèn. Per exemple, té por de la balena (v. 60...) i queda absolutament astorat quant sent parlar la serp (v. 184-187):

Mas eu ach ·i· pauch d'espaven
Can la serpen ausi parlar,

Car naturalment no-s deu far,
Per qu'eu n'estey maravellos.

En definitiva, R. Recio conclou que la tradició francesa hi és present però amb una evolució propiciada per la galeria de personatges i el seu tractament més humà, el qual cerca commoure i implicar el lector. I la novetat narrativa de la desfilada l'aporten els *Triomfs* de Petrarca, que Torrella ha assimilat parcialment.

En aquest resum que hem realitzat de l'aportació de R. Recio hem emfasitzat l'aspecte de la serp que parla perquè, en la mateixa línia dels seus raonaments, ens agradaria reforçar el caràcter innovador que té la manera com Guillem de Torrella presenta el fet. I és que, efectivament, situat en una perspectiva real, el protagonista actua com actua qualsevol persona si estigués en aquella circumstància. I per això, en els versos suara reproduïts, queda “meravellat” quan sent parlar una serp. Però és que uns versos més endavant torna a quedar admirat en copsar no només que la serp és capaç de parlar sinó que ho fa en perfecte francès (v. 192-195):

E ço que plus me semble bell
De cant ach ausit ne entes,
Ço fo que-n lengatge frances
La serpent tan asaut parlet.

Val a dir que, altrament, aquesta és la primera vegada que un poeta català fa parlar els personatges de la matèria de Bretanya en la seva pròpia llengua (Nadal 2004, 34).

També relacionat amb tot això –o, dit d'una altra manera, lligat al que pot haver en el relat més enllà del material estrictament artúric, que li atorgui originalitat– hauríem de replantejar la connotació política que pot tenir l'obra. Com sabem, la qüestió ha suscitat un debat –que, per ésser conegut, ara no reiterarem– sobre el rerefons jaumista que podria presentar el relat, favorable als interessos de la dinastia mallorquina, aleshores representada pel fill del difunt Jaume III, l'infant Jaume (IV). En les publicacions més recents el debat a favor o en contra de la interpretació política s'ha reproduït, àdhuc amb nous matisos. L. Badia (2003, 26) s'hi ha referit assenyalant, respecte del transfons polític, el caràcter “poderosament innovador en el seu context” així com el fet que Torrella “utilitza l'aroma d'una circumstància política per justificar la redacció d'un conte d'autor”, tot i que considera que al capdavant no hi ha tal posicionament per part de l'autor i que fins i tot, si existís, seria contrari a la restauració de la monarquia mallorquina, atès que Artús, al final, acaba dient al protagonista que difongui tot allò que li ha dit atès que ell –Artús– dissipa qualsevol esperança relacionada amb el seu retorn. També J. Nadal (2004) es mostrava relativament escèptic respecte del missatge polític, tot i que el veia factible. Per contra A. M. Compagna (2007) i S. Vicent (2011), amb diferents arguments, s'hi han manifestat a favor.

Per part nostra no podem deixar de remarcar la coincidència cronològica, absoluta, entre els intents de Jaume (IV) per recuperar el tron i la redacció de *La Faula*. Als últims anys, amb motiu de dirigir un grup de treball dedicat a exhumar tota la documentació possible relativa al períple final de l'infant mallorquí i, en última instància, intentar localitzar les seves restes (al solar del que fou l'antiga església romànica de Sant Francesc de Sòria), hem dut a terme, amb l'esmentat grup, una recopilació sistemàtica i tan exhaustiva com hem pogut de documents relatius a les campanyes de Jaume (IV) contra el Cerimoniós. A hores d'ara, amb la feina sense acabar i, pel que fa a l'excavació arqueològica, interrompuda quant al seu finançament institucional amb el pretext de la crisi –també hi ha hagut altres motius, precisament de caràcter “polític” (ai-las!), que ara no vénen al cas–, encara no n'hem publicat res. Però sí que podem apuntar que les campanyes de l'infant mallorquí no foren tan testimonials com podria semblar i que arribaren a posar Pere el Cerimoniós en greus dificultats.

En aquest sentit crida l'atenció que els fets protagonitzats per l'infant –amb repercussió a Mallorca, on la rumorologia popular fins i tot en un moment determinat arribà a afirmar que el príncep ja era a l'illa, camuflat amb hàbits religiosos, cosa que significa que la qüestió estava en boca de tothom, nobles i plebeus– coincideixin amb el període en què Torrella redactà la seva obra. I a tenor de tot el que s'ha comentat sobre

la lectura política es fa difícil pensar que l'autor en fos del tot aliè. No cal ara fer una llarga explicació dels fets; simplement indicar que Jaume (IV), després d'èsser alliberat de les reixes del seu empresonament a Barcelona i de retorn del seu malastruc matrimoni amb Joana de Nàpols, va començar una campanya contra Pere el Cerimoniós, primer participant al costat del seu gran enemic –del Cerimoniós– Pedro I el Cruel de Castella en les seves lluites civils i després, desaparegut el Cruel de l'escena política, armant tropes que fustigaren Catalunya i, com dèiem, arribaren a posar en greus dificultats Pere el Cerimoniós. Fins que el febrer de 1375, sobtadament, Jaume (IV) finia els seus dies a Sòria, després de refugiar-s'hi arran d'una dura campanya d'hivern en terres principatines.

Si la primera notícia que tenim sobre que *La Faula* ja estava enllestida és del 4 d'octubre de 1274, ja que apareix en un inventari,³ la mort de Jaume tingué lloc quatre mesos després, el febrer de 1275. La conclusió òbvia és que Guillem de Torroella redactà el seu relat mentre s'esdevenien els fets; això és inqüestionable. De manera que les possibles al·lusions polítiques per part de Torroella les hem de cercar en el seu context temporal (els anys de redacció) i espacial (Mallorca i Catalunya) més immediat. És cert que, com s'ha dit, a l'obra no hi ha cap referència explícita a la qüestió, però aquest argument, segons el nostre parer, no té cap pes, per dos motius. Un, prosaic, perquè sovint hom no necessita afirmar explícitament una cosa perquè el lector n'entengui o en capti el sentit: nosaltres mateixos, avui dia, contínuament llegim coses que sense cap referència explícita, entenem. Però d'aquí sis o set segles hom possiblement no ho acabarà de captar perquè s'hauran perdut certs referents. Això és el que sempre hem de tenir en compte quan analitzam textos medievals. Que coses que per als seus coetanis no freturaven de cap explicació, per a nosaltres no són tan clares (a vegades no ho són gens) perquè al llarg de les centúries se n'han perdut els punts de contacte (si se'm permet l'analogia, la poesia d'Ausiàs March no devia tenir per als seus lectors coetanis, familiaritzats en molts aspectes dels seus poemes, les mateixes dificultats que presenta per a nosaltres actualment). I l'altre motiu, més candent aleshores, és que pensam que una referència explícita, directa, a favor de Jaume (IV) i el seu «retorn», allò que en diríem una referència «sebastianista», en aquell moment i context era senzillament impossible. Per què? Per la senzilla raó que Pere el Cerimoniós no ho hauria tolerat i, de ben segur, hauria actuat amb la seva habitual contundència. Un escrit que afirmàs taxativament que donava suport a les aspiracions de Jaume (IV) i que, per tant, anava adreçat contra Pere el Cerimoniós, hauria comportat greus problemes a qui l'havia redactat, començant, en aquest cas, per la possibilitat (per no dir certa o absoluta probabilitat) que, a l'autor, si era noble, hom li acabàs separant “lo cos del cap”, per dir-ho en una expressió pròpia de l'època i força significativa en relació amb tot el que comentam. (I si no pertanyia a la noblesa, que hom “el penjàs per la gola fins que muira”, fent ús d'una altra expressió habitual).⁴

³ Es tracta de l'inventari dels béns del ciutadà de Barcelona Pere Febrer (4 d'octubre de 1374). Hi llegim: “Item, inveni aliud cassidile, in quo inveni unum librum papiri strictum, in quo erant scripte in romancio *Venture quas Guillemus de Torrella invenit de rege Artusii*, et quedam alia opera in romancio” (Hernando 1995, 478).

⁴ En aquest sentit, ens sembla plausible l'explicació que dona S. Vicent (2011, 226-228) del motiu pel qual el *Cançoner dels comtes d'Urgell* presenta en blanc, a mena de censura, les pàgines més “polititzades” de *La Faula*: per la voluntat dels comtes de no tenir conflictes amb el rei. Sobre aquesta possible censura (pensem que el text d'aquest cançoner constitueix el testimoni més antic de l'obra que coneixem, copiat en una data molt propera a la seva composició, i que hom el va manejar molt, ateses les nombroses ratlles, senyals, mans, etc. que presenta) cal remarcar l'entorn en què el relat fou reproduït. L'impulsor de la còpia sembla que va ésser el comte Pere, nebot del Cerimoniós, que s'havia casat amb Margarida de Montferrat, filla d'Isabel de Mallorca, i, per tant, neboda de Jaume (IV) i néta de Jaume III. Aquesta circumstància familiar pot explicar la presència de *La Faula* al cançoner. Ara bé, resulta que al manuscrit el relat s'interromp justament quan Guillem es disposa a exposar els dos tipus de gent que veu a la fulla de l'espasa del rei i a continuació Artús li n'explica el significat. Com que es tracta d'una part, que correspon als últims 128 versos, susceptible de poder ésser interpretada políticament, la pregunta òbvia és si som davant una autocensura per esquivar possibles represàlies o enujos reials. Cal tenir en compte que Pere el Cerimoniós era tot el contrari que un monarca indiferent al poder, les funcions i les

De fet, hem d'esmentar –i pensam que té molt a veure amb tota la qüestió que plantejam– que abans de 1380 un Arnau de Torrella –el nostre escriptor tenia un germà amb aquest nom– fou executat a Mallorca per crim de lesa majestat (que havia d'ésser conspiració a favor de Jaume o del seu successor en els drets, el duc d'Anjou). I el 1387 hom també executà a l'illa Berenguer de Tornamira, possible fill d'un altre Berenguer de Tornamira executat el 1345 per conspirar a favor de Jaume III, per intentar procurar la mort del rei Joan I a base de sortilegis (Piferrer, Quadrado 1888, 207; Ensenyat 1997, I, 362-367).

Quant als motius pels quals un Torrella s'havia de posicionar en el conflicte legitimista que encara arrossegava l'illa (les reminiscències del qual s'allargaren durant molt més temps:ensem que arran de la revolta forana, el 1450, un grup de forans era partidari d'entregar el govern de l'illa a Renat d'Anjou), hem de pensar que l'estament militar –que era així com a Mallorca s'anomenava l'estament nobiliari– havia estat tradicionalment un bastió de la dinastia mallorquina, tal com estudiarem al nostre treball suara citat (Ensenyat 1997). A més, la política autoritària del Cerimoniós, les lluites internes pel poder a l'illa, els canvis que se'n derivaven i la precària situació econòmica i financera del regne, aspectes prou estudiats, afavorien encara més actes de desafecció envers el Cerimoniós (o de suport a una dinastia destronada, en record d'un passat enyorat i no gaire llunyà).⁵ El que ens falta, però, és un estudi que analitzi amb detall la posició de l'estament nobiliari després de la reintegració de 1343-1349 i la seva actitud política, per tal d'encabir-hi (o no) la preocupació que podia tenir un cavaller com Guillem de Torrella envers tots els canvis que s'havien produït i que podien no afavorir el seu estament. I, més encara, el paper dels Torrella en tot l'afer.

Sense disposar a hores d'ara d'aquesta informació, que ens podria aclarir algunes coses, l'únic que podem adduir a favor d'un lligam entre els Torrella i la dinastia reial mallorquina són els vincles familiars, que emparentaven ambdues famílies. I, en concret, el cas del nostre escriptor. Guillem de Torrella era fill de Catalina Salelles, germana de Blanca Salelles, la qual va ésser l'esposa de l'infant Pagà, germanastre de Jaume III que també va morir a la batalla de Lluçmajor (1349). Que l'obra tingués una gran acceptació entre les classes cultes de la societat (la seva presència als inventaris així ho testimonieja) també pot voler dir alguna cosa, però en aquest cas la suposició no pot anar més enllà d'això. De la mateixa manera que el fet que als descendents familiars se'ls associï amb l'obra resulta significatiu, però de què? (A Joanot, fill i hereu del germà de Guillem de Torrella, Arnau, hom ja l'anomenava Joanot Torrella de la Faula, i així successivament).

També L. Badia (2003, 27-29) ha comentat la influència de *La Faula* en Metge, concretament en el *Llibre de Fortuna e Prudència* i en *Lo somni* (en aquest cas l'interrogatori que fa Metge-protagonista al rei Joan I en relació amb la seva sort ultramundana evidentment recorda el que sotmet Torrella-protagonista al rei Artús). I també el ressò que en podem trobar en les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca* de Turmeda: un palau encantat, on hi ha una dama trista –la reina que personifica l'illa de Mallorca–, la qual convida l'autor-protagonista (de bell nou, trobam la presència de l'autor real de les obres en la ficció literària) a retornar a l'illa i, en aquest cas, a intervenir en els seus afers interns, a través de l'autoencàrrec o autocomissionament. En aquesta última obra, M. J. Rubiera hi va veure altres fonts, àrabs (Rubiera 1993), però pensam que no són excloents, gairebé el contrari.

En definitiva, si acceptam la tesi de les innovacions en matèria narrativa que presenta *La Faula* i la hipòtesi de la lectura en clau política ens trobarem davant una obra que certament ha donat un salt endavant en relació amb les fins aleshores clàssiques i “medievalitzants” obres del cicle de Bretanya, que no contenen res d'això.

capacitats dels llibres. En aquest sentit, només cal recordar que el “leit-motiv” que el va impulsar a escriure la seva crònica, a part del desig d'emular el seu rebesavi Jaume I, era el d'explicar a l'opinió pública internacional els motius de la seva actuació tan dràstica envers Jaume III.

⁵ Precisament l'obra que comentarem a continuació, la *Doctrina moral*, més tardana, es fa ressò d'aquest passat d'esplendor que s'hauria ensorrat a partir de la segona meitat del segle XIV (Ensenyat 2001, 91-92).

2.2 La *Doctrina moral*

El primer problema que presenta aquesta obra és el de la seva paternitat. Descartada la d'un Nicolau de Pacs, J. Riera (1979) va proposar que l'autor havia d'ésser un Lluís o Joan de Pacs, tal com apareix consignat als inventaris. I, lligat a l'autoria, el de la data de composició, que Riera situa cap a 1440. D'altra banda, sense un estudi previ que identifiqui les 379 citacions d'autoritat i la seva intenció més o menys en consonància amb els nou aires, es fa difícil poder encabir l'obra dins o fora del corrent humanista. Això no obstant, podem destacar alguns trets de modernitat que permeten plantejar, com a hipòtesi d'entrada, el seu caire obert als nous horitzons culturals.

L'autor planteja el llibre, estructurat en 49 breus capítols, com un seguit d'ensenyaments morals i civils adreçats al seus fills per tal d'orientar la seva conducta d'acord amb els principis cristians de la bondat i els civils de la prudència i la moderació. I ho fa a base d'inserir dotzenes d'*auctoritates* antigues i no antigues. Fins aquí tenim el recurs literari habitual de l'obra adreçada als fills, amb un gran nombre d'exemples a l'edat mitjana, des de Duoda al Lull de la *Doctrina pueril*. Però crida l'atenció la gran presència de clàssics (Aristòtil, Sèneca, Ciceró, Juvenal, Valeri Màxim, Cató, Cassiodor, Horaci, Plató, Demòstenes, Boeci, Soló, Ovidi, Lucà, Terenci...). La nòmina supera de molt la dels autors medievals (Arnau de Vilanova, Cerverí, Antoni Canals i alguns més). Significa això que Pacs atorga un major pes a la tradició clàssica? Evidentment les referències poden no ser de primera mà i procedir d'altres repertoris morals (com veiem, en relació amb aquesta obra, queda pendent molta feina a fer, tipus tesi doctoral), però això no invalida les preferències que podia tenir Pacs per la cultura antiga. Ans al contrari, la confirmarien. En tot cas, el que volfem subratllar, i res més per ara, és el pes aclaparador que hi tenen els clàssics, ultra el sentit que els atorgui l'autor.

Val a dir que sorprèn la manca de referències directes a Lull, cosa que podria explicar-se a causa de l'activitat inquisitorial antil·liana precedent, que provocà que el nom de Lull fos silenciats arreu (àdhuc, més tard, per figures com el cardenal Nicolau de Cusa) o bé, a Mallorca, per mor d'allò que hem denominat "un lul·lisme amagat" (Ensenyat, en premsa). Això no obstant, hauríem d'analitzar possibles intertextualitats, que no hem de descartar. De fet, fa poc (Ensenyat 2009b) hem comentat que tots dos, Lull i Pacs, aprofiten el *Calila e Dimna* per parlar de la natura diferent dels animals i extrapolar-la a l'espècie humana. Però en aquest cas no tenim cap motiu per sospitar-hi una influència lul·liana: Pacs degué conèixer de primera mà, via traducció, el recull oriental (Martín 2008). El cas de Lull degué ésser diferent. Mentre que a les literatures romàniques la intertextualitat no sol ésser directa, sinó que prové de la via culta de les traduccions medievals, a la Mallorca medieval hi ha empremses d'una transmissió directa dels contes àrabs a la literatura en català, començant per les faules del *Calila e Dimna* al *Llibre de les bèsties* de Lull (Urvoy 1980).

Quant al contingut, la *Doctrina moral* s'insereix en la gran tradició medieval de les "collationes" enciclopedicodidàctiques i moralitzants. Entre les matèries tractades, hi figuren els vicis capitals però no les virtuts teològiques. En canvi, sí que hi trobam un seguit de virtuts laiques i civils pròpies de la vida ciutadana així com sis capítols (caps. 40-45) dedicats a la història universal. Tot plegat, d'antuvi, té una flaire de modernitat que hom hauria d'esbrinar millor en el futur.

En parlar de l'autoria, J. Riera s'hi referí com una obra de vellesa, escrita per una persona entorn dels setanta anys, la qual es presenta com a servidor dels reis en Pere (el Cerimoniós) i en Joan (I). De l'últim, en concret, afirma haver-ne estat "algotzir" i "sobrecoc". Davant la manca de referències arxivístiques relatives a una persona d'aquestes característiques (és a dir, ésser mallorquí i algutzir i sobrecoc de Joan I), cosa que ateses les circumstàncies resulta inexplicable, Riera ho nega i considera que som davant una obra pseudoepigràfica, en la qual l'autor s'atribueix unes qualitats que no té i, per tant, dóna pistes falses. A més, resulta que ambdós càrrecs eren ocupats per persones de l'estament militar i els Pacs no hi accediren fins anys més tard. Per altra banda, Pacs, a l'obra, continua afirmant que després de la mort de Joan I retornà a Mallorca, on ocupà diversos càrrecs, "*axi jurediccionals com sens jurisdicció*", però tampoc no en tenim ni rastre documental. Tot plegat fa que J. Riera arribi a la conclusió que l'autor de la *Doctrina moral* es volia presentar com un home experimentat i bregat

en els afers d'aquest món i per això va fingir, des de l'anonimat, un "currículum" brillant i creïble per donar-se autoritat.

En relació amb aquestes consideracions, que a hores d'ara la recerca d'arxiu no desmenteix en absolut, com veurem més avall, voldríem remarcar que, respecte del caràcter pseudoepigràfic de l'obra, ens trobam davant un procediment retòric nou: la "invenció" d'un personatge esmentat per part de l'autor, que és el mateix autor però diferent de com era en la realitat. En aquest sentit, la novetat és absoluta i important. Perquè l'autoretrat que es fa d'ell mateix sembla d'allò més versemblant; ningú no diria que és un retrat biogràfic fals. Fins i tot els detalls i les fites relatives al seu períple cronològic semblen inserides per donar major credibilitat a la falsia, així com l'esment de càrrecs concrets en moments determinats. Paga la pena reproduir literalment el passatge amb els seus mots, per tal de copsar la magnitud de la novetat del procediment:

Fills, yo som vell; e ja havets hoir dir com en ma fadrinesa he servit lo rey En Pera, e apres en ma juventut lo rey En Johan, lo qual senyor, per sa merce no contrastant qui yo fos sobrecoch seu, volia que yo regis lo ofici de algotzir qui per mi indigne, fo regit fin al dia de la sua fi ont yo fui present. E apres, seguida la sua mort tornemen en Mallorques, en los consells e negossis de la qual ciutat per sort qui mi ha duit son entervengut longament, doncs he regits diversos oficis jurediccionals com sens jurisdicció, e misatgeria de aquella, per la qual raho e cabut en diversos e grans actes, dels quals per ignorant que yo sia, me's romase alguna practica e hus (Llabrés 1889, 7).

Com podem observar, Pacs fins i tot afirma haver estat present a l'hora de la mort de Joan I, cosa que no deixa d'ésser interessant ateses les circumstàncies especials que envoltaren aquell decés, que fins i tot són a la base de dues obres literàries per part d'uns altres dos membres de la seva cort, en aquests cas reals: *Lo somni* de Bernat Metge i el *Viatge al purgatori de sant Patrici* de Ramon de Perellós. La conclusió final, per tant, ha d'ésser que l'autor de la *Doctrina moral* va introduir un procediment retòric nou: el de l'autor "reinventat". Fins aleshores a vegades trobàvem autors que presenten com a certs determinats fets inventats per ells mateixos, com Gervasi de Tilbury –per citar un clàssic sobre la matèria–, que escriu en primera persona i afirma que tal cosa la hi varen contar en tal o qual lloc, cosa que indueix el lector a atorgar-li una aparent credibilitat. Però un fet ben diferent és que l'autor d'una obra, quan es presenta, es "reinventi" a ell mateix. En aquest sentit som davant una innovació considerable.

Pel que fa a aquest Lluís o Joan de Pacs que els inventaris presenten com a autor de la *Doctrina moral* no hi ha res nou a afegir. El treball sobre el clan familiar dels Pacs fet per Barceló / Coll / Rosselló (1999, 52-53) documenta un Lluís de Pacs, "mercator et civis" el 1403, avi d'un Joan de Pacs documentat el 1457. Sembla que el primer ja havia mort el 1447, ja que hi ha una referència a la casa dels hereus de Lluís de Pacs situada a la vila de Pollença. També un altre Joan de Pacs es troba documentat a la primeria del XV. I un nou Lluís de Pacs l'any 1449 era qualificat com a "studens in artibus"; la documentació complementària el situa fins a 1471. També hi ha un Lluís de Pacs posterior (Barceló 2000: 30).

De fet, el major problema amb què es topa l'investigador d'arxiu a l'hora de reconstruir el grup és la gran complexitat familiar dels Pacs. La família es documenta des del temps de la conquesta, però per a l'època que ens interessa tenim quatre o cinc branques que porten el mateix llinatge, amb noms que es repeteixen. Això fa que per al cas del representant més qualificat en l'àmbit cultural, el Nicolau de Pacs de la primera meitat del segle XVI, lul·lista i humanista de primera magnitud, cridat per Cisneros a Alcalà, disposam d'una munió de possibles referències documentals, d'ell i d'altres Nicolau de Pacs coetanis, de les quals a hores d'ara ens és impossible destriar les que corresponen a cada un i, en concret, les que fan referència al nostre humanista.

3. La recepció de l'Humanisme

Aprofitant que fa poc (vegeu la nota 2), a les mateixes pàgines d'*eHumanista*, publicarem una síntesi dels nostres treballs anteriors posada al dia i completada amb noves referències (Ensenyat 2009a), ara ens hi remetrem per tal de no repetir continguts

i tan sols farem incís en el que aportam de nou en aquest treball, que és la seva raó d'ésser. Evidentment, el punt de partida són els dos llibres fets en col·laboració amb Maria Barceló (Barceló; Ensenyat 1996; Barceló; Ensenyat 2000) als quals hem d'afegir la bibliografia nostra i d'altri apareguda d'aleshores ençà sobre la matèria, que en l'article suara esmentat aprofitarem i que ara també completarem amb la més recent, àdhuc, com ja hem fet més amunt, amb treballs en curs de publicació.

Per això, hem d'advertir que l'estructura que presentam en aquest capítol, entre un bloc d'humanisme civil i un altre d'eclesiàstic, al qual dedicam molta més atenció, no correspon al pes real de cadascun (si més no quantitativament, molt superior el primer) sinó a la circumstància que, aquest segon, només l'havíem estudiat de manera col·lateral⁶ i ara, a part de poder-ne oferir molta més informació (que en bona part ometrem per una qüestió d'espai), estam en condicions d'exposar com a grup en gran mesura cohesionat en el sentit cultural que ens interessa, amb iniciatives comunes i amb espais de contacte propis. És a dir, que així com fins ara sempre ens havíem referit a eclesiàstics que més o menys individualment assumien la petja humanista, ara en parlarem com un bloc, amb afinitats i interessos comuns.

En conseqüència, no hem d'entendre que hàgim de negligir la importància que tenen els ambients laics (determinats ambients laics, val a dir), que òbviament és la que es deriva de la investigació precedent, força notable, sinó que, ensems amb ells, emergeix una comitiva de persones d'Església que també té un paper destacat. I el criteri que fa que ací li dediquem una atenció preferent és degut únicament al fet que, després d'haver estudiat amb detall el primer grup i haver-ne publicat un seguit de treballs, aquests últims anys hem dedicat atenció a l'anàlisi dels ambients humanistes de caràcter eclesiàstic. Com és obvi, el fet ens ha permès, d'una banda, recopilar un volum considerable de documentació inèdita i, de l'altra, oferir una panoràmica de conjunt, gairebé desconeguda fins ara.

Finalment, en aquest apartat, farem un nou replantejament de la qüestió onomàstica – força important, segons el nostre criteri, i gairebé inexplorada no sols en l'àmbit català sinó en el conjunt europeu. El motiu és que, a més d'oferir noves dades, hem de matisar algunes de les nostres pròpies conclusions.

3.1 L'àmbit civil

Un primer focus difusor cap a les illes Balears –si parlam d'humanisme i humanistes és de rebut usar aquesta denominació, que com ja hem explicat als nostres treballs i després ampliarem, ells varen reprimir– va ésser la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. A part d'altres noms, hi sobresurten els de Francesc Aixeló, Mateu Malferit i Joan Valero. Es tracta de tres autèntics humanistes, els dos últims amb obra coneguda (però perduda), en la qual tenia un pes específic el lul·lisme. A més, cada un d'ells inicià una nissaga que, en el cas de Malferit, adquirí a més un gran relleu fora de l'illa. En relació amb els personatges esmentats, en el cas de Joan Valero i Mateu Malferit el seu tarannà humanista es veu reforçat després de retornar a Mallorca, arran de la mort del Magnànim, amb motiu del seu contacte amb Carles de Viana. Arran de l'estada del príncep a Mallorca –de qui és coneguda la seva fal·lera humanista–, entre 1459-1460, Valero i Malferit passaren a fer part del seu seguici. Així, el primer fou nomenat protonotari de la seva cort (1 d'octubre de 1459) mentre que Malferit fou distingit amb la distinció, creiem que més honorífica, de “doctor” (1 desembre de 1459) (Miranda 2005: 448). D'altra banda, sobre Joan Valero disposam d'un baixrelleu d'estil renaixentista amb la seva efigie, indicatiu de quins eren els seus gusts estètics, conservat a la finca de Son Berga d'Establiments (Mallorca). Al seu moment (Barceló; Ensenyat

⁶ Així, per exemple, al nostre treball de conjunt (Barceló; Ensenyat 2000), a la presència de mallorquins a la cort del Magnànim (cap. 2), hi dedicam les pàgines 25-56 (amb 251 notes a peu de pàgina) i al bloc de juristes (cap. 3) les pàgines 57-94 (i 298 notes), mentre que “als homes d'Església” (cap. 4) tan sols les pàgines 95-100 (i 20 notes). La comparació resulta il·lustrativa de quins eren aleshores els coneixements que teníem sobre la matèria. Per contra, les nostres aportacions bibliogràfiques posteriors s'han centrat en bona part en el col·lectiu eclesiàstic, bé que tractat en cada cas de manera individual. Per això ara calia oferir-ne una visió de conjunt, relacionant els diversos personatges estudiats i proposant-ne d'altres, que és el que durem a terme en el subcapítol corresponent del present apartat.

2000, 51-52), a més de reproduir-lo, férem algunes conjectures sobre l'autoria, mentre que en descartàrem d'altres –el context no ofereix dubte: l'ambient napolità del Magnànim. Posteriorment hem tingut l'oportunitat de conèixer⁷ que al museu del Louvre (París) existeix una peça de característiques similars (núm. d'inventari: RF 1611). Es tracta també d'un relleu-retrat d'Alfons el Magnànim del mateix estil que el de Valero, que sembla fet per la mateixa mà. L'autor n'és Mino de Giovanni, dit Mino de Fiesole (Poppi 1431 – Firenze 1484). Pensam que la coincidència estilística, cronològica i espacial ens pot il·lustrar sobre la qüestió, però sense que a hores d'ara hàgim pogut contrastar l'obra entre els especialistes, preferim no extreure'n cap conclusió.

L'altre grup receptiu als nous corrents culturals i que en fou difusor a Mallorca fou els dels homes de lleis formats a la península itàlica. A més, aquest col·lectiu també constituí autèntiques nissagues de juristes. Tots tenen en comú la seva formació a la Itàlia renaixentista, que n'exercí un influx considerable, i el seu retorn posterior a Mallorca. A més del grup familiar dels Valentí, que fou el primer que vàrem estudiar (Barceló; Ensenyat 1996), destaquen els Berard, els Muntanyans, els Olesa i els Verí, entre d'altres. La seva incidència en la vida cultural illenca i en la recepció dels nous aires culturals és molt notable, com posàrem en relleu al seu moment (Barceló; Ensenyat 2000; Ensenyat 2009).

També tingueren una importància notòria els professionals liberals. En primer lloc els notaris, com Joan Falcó, vinculat al món napolità del Magnànim, al qual feia referència, en una frase solta escrita en un protocol seu el 1454, mitjançant la següent frase exclamativa: “Rex vivat Alfonsus terrarum gloria cesar”. Un tractament, el del Magnànim com a “Cèsar”, no cal dir que té un to ben renaixentista (Barceló; Ensenyat 2000, 138). Més tard destaquen els Abellar, els Mília, els Llitrà (pares i fills, en tots tres casos). Diversos estudis als quals ens remetem (Barceló; Ensenyat 2000: 117-124; Barceló 2001; Barceló; Ensenyat 2002a) ens han permès tenir un coneixement cabal d'aquest col·lectiu, que fins aleshores romania al marge, historiogràficament parlant, de la irrupció dels nous horitzons culturals a l'illa. També, en un altre treball (Barceló 2005), hom ha tornat a analitzar la interessant correspondència entre Pere Llitrà i els jurats de Mallorca, amb motiu de la seva presència com a ambaixador del regne a la cort dels Reis Catòlics, coincidint amb les campanyes d'ocupació de la ciutat de Màlaga i tot l'entorn (1487).

I és que en tots aquests casos parlem de persones que no deixaren cap obra escrita – només Francesc de Mília sabem que copià el *De officiis* de Ciceró, còpia perduda, i que, com veiem, no es tracta de cap obra de creació. Per això la manca de fonts obliga l'investigador a enginyar-se per tal d'obtenir nous sistemes d'informació, ja que altrament la solució –gens correcta– consisteix a dir que sense textos no podem saber res dels seus vincles amb els nous aires o, pitjor encara, que com que no ens han pervingut textos escrits aital vinculació no va existir. En canvi, el recurs arxivístic ens pot proporcionar nova llum que il·lumini la qüestió.

De fet, diferents estudis de M. Barceló (1999, 2001) ens han permès conèixer l'existència d'un altre notari que hem de situar en la mateixa òrbita d'interès per la nova cultura, Pasqual Fabra. Fabra fou elegit el 25 d'abril de 1479 com ambaixador davant Ferran el Catòlic a causa d'un problema suscitat entre els jurats i el bisbat mallorquí (Barceló 1999). La seva estada a la cort generà un conflicte amb les autoritats, que a través del síndic de la Universitat, el també notari Jeroni Cervià (fillastre, per cert, de Pere Llitrà), l'acusaren d'haver atès molt més els seus propis negocis i de negligir els assumptes de la Universitat, fet que perjudicava, escrivia Cervià, la “re publica”, per la qual cosa s'oposava a que li fos satisfet l'estipendi acordat. Pasqual Fabra presentà les al·legacions pertinents i, en la seva argumentació, féu referència a autors clàssics, com Ciceró i Valeri Màxim. D'aquest últim refereix:

⁷ Agraïm la informació al Dr. Guillem Rosselló Bordoy.

Recordant-se lo que diu Valerio Maximo en lo primer de relique deorum eximie virentis est bona virtute auerisse et mala in se transferi voluisse, ço és que és de noble virtut qui pren los dans en si e augmenta lo bé de la pàtria.⁸

Dies més tard tornava a comparèixer davant els jurats per insistir en l'afer i en defensa seva al·legava que

com diu Ciceró, singularment en aquell *de somnium Scipionis*, omnibus qui rem conservaverant adjuverint auerint certum esse in coelo diffinitum locum ubi beati sempiterno no fruantur.⁹

Pel contrari, Jeroni Cervià al·ludia a la pretensió de Fabra que “quasi com hun Ciceró ell [diu] haver deffensada la pàtria”. I en to irònic afegia que, pel contrari, si “mereix lo dit Fabra arch trihunfal que li sia fet en nom de Déu de diners seus propis e no de la dita Universitat” (Barceló 2001, 94).

Com podem observar la disputa entre aquests dos notaris no estigué exempta de referències classicistes, amb un to clarament humanista, ja que l'ús que fan dels clàssics divergeix força del que feien els medievals.

Aquesta nòmina de notaris oberts al classicisme la podem ampliar amb dos noms més, que ara presentam per primera vegada: Pere Moranta i Martí Terrers. Del primer, en realitat, només disposam d'un indicador molt puntual, les invocacions amb què comença un protocol seu de 1489:

Felix namque es Virgo Maria et omni laude dignissima quia ex te ortus est sol
justicie Cristus dominus deus noster.
Lucius Anneus Seneca in libro de moribus inquit.
Post deum veritatem colendam que sola homines diis proximos facit.
Auribus frequentius quae lingua utere.¹⁰

El caràcter religiós de les frases no amaga un cert to classicista, tot i que la concisió del text i la manca d'altres referents tampoc no ens ha de portar a conclusions abusives. Més clar, i força interessant, és el cas de l'altre notari, Martí Terrers. A l'informe o memòria (el “testament”, en terminologia de l'època) que va redactar el 1478 en abandonar el càrrec de síndic de la Universitat pren com a referència Ciceró, a qui cita en dues ocasions. La primera per indicar que el servei a la comunitat està per damunt de l'individual:

Qui, segons vol lo Tul·li en los seus libres *de officis*, turben molt los hòmens e pensar que bona cosa és fer per los amichs però millor és fer per lo bé comú.¹¹

I la segona, en relació amb la necessitat de mantenir neta la ciutat, per assenyalar que així ja ho expressà Ciceró al Senat romà:

Aquestes coses són poques però són de gran pronòstich e per petites que sien ha plagut al Tul·li fer-ne menió e document en una letra que scriu al Senat de Roma *quem ad modum vinendum esset domi forisque*, hon diu entre les altres coses *et urbis delestet ornatus*.¹²

⁸ ARM, EU 16, 177.

⁹ ARM, EU 16, 177.

¹⁰ ARM, Prot. M-434, 1.

¹¹ ARM, AH 3126, 47.

¹² ARM, AH 3126, 51.

Així, doncs, no ens estranyarà que en un protocol seu de 1500 copiï un poema clàssic de lloança a les Balears, que transcrivim a continuació atès l'interès que presenta, com comentarem tot seguit:¹³

Epigrama Caeli Symposii, poete antiquissimi, de laudis Maioricae, inventum in Bibliotheca Pontificis.
 Divicias natura suas Balearibus omnes
 Contulit ignoscat cetera terra mihi
 Ingenio valet et forma valet insula bello
 Mars hic imperium possiaet atque Venus.
 Nympharumque domus et mitti domus Iyaeo
 Hosteronomius colles, hec colit arna Ceres
 Denique precellit cunctus maiorica terris.
 Vivere non alibi malo, nec opto mori.

L'autor dels dístics, Coelius Symphosius (de vegades citat Symposius), és un poeta de la baixa llatinitat (segles IV-V), d'autenticitat controvertida, sovint confós amb Lactanci, autor d'uns *Aenigmata* que no concorden gaire amb aquesta composició, ni literalment ni quant a l'estil.¹⁴ Val a dir que més tard (1593) Joan Binimelis inserta el poema –excepte el sisè vers, que no transcriu– a la seva *Història de Mallorca* (Binimelis 1927, 36).

I, del mateix notari Martí Terrers, ens resulta especialment significatiu veure escrita a la coberta de pergami d'un altre protocol seu de 1501, en grafies gregues, la paraula *πρωτος* (*protos*), primer.¹⁵ És evident que es tracta d'una simple anotació per a ús intern, personal, sense cap pretensió erudita de cara a l'exterior. Però trobar un mot en grec té una importància notable. Com sabem, a l'Occident medieval la llengua grega fou gairebé ignorada durant l'edat mitjana i a penes hi havia erudits capaços de llegir-la.¹⁶ Els mateixos copistes, quan en un manuscrit es topaven amb caràcters grecs, no els entenien i per això o bé deixaven l'espai en blanc o bé transcrivien incorrectament aquells signes estranys. De fet, un aforisme medieval ja ho expressava de manera diàfana: “*graecum est, non legitur*”. D'ací que les biblioteques medievals es trobin òrfenes de llibres en grec. Per contra, el grec era la llengua de l'imperi bizantí. Això va canviar amb la irrupció de la cultura de l'humanisme, que s'interessà per l'altra gran llengua en què s'havia expressat la cultura clàssica. En aquesta línia hem de valorar l'interès d'autors com Petrarca o Boccaccio per la llengua grega¹⁷ i, més tard, les traduccions de Tucídides i Plutarc fetes del grec a l'aragonès pel gran mestre hospitaler Juan Fernández de Heredia, a la penúltima dècada del segle XIV. Així, a poc a poc el grec es començà a reintroduir en els ambients cultes occidentals. Fet que, a més, es va veure impulsat arran del Concili de Ferrara-Florència (1437-1439), al qual assistiren savis bizantins i que despertà un interès inusitat per les obres de l'antiguitat clàssica grega. I més encara quan quinze anys més tard la caiguda de Constantinoble va provocar un èxode massiu de savis orientals cap a Occident, que varen difondre la cultura i llengua gregues entre les elits occidentals. A Mallorca la primera biblioteca que conté inventariats llibres en grec és la de Ferrando Valentí (1476) (Barceló; Ensenyat 1996, 46). És a dir, que hem d'esperar a les acaballes de l'edat mitjana per tenir constància de la presència d'obres en aquesta llengua a l'illa (i, en conseqüència, d'un

¹³ ARM, Prot. T-839, 1.

¹⁴ Agraïm la informació que ens ha proporcionat el Dr. Alexandre Font Jaume.

¹⁵ ARM, Prot. T-879, coberta.

¹⁶ Tot i així una publicació recent (Gouguenheim 2009) ha plantejat que la historiografia n'ha fet un gran massa, de la qüestió, i que la cultura grega no va quedar tan oblidada a Occident durant l'edat mitjana.

¹⁷ Petrarca, de major, intentà aprendre la llengua grega, sense gaire èxit –es diu que fins i tot va arribar a plorar damunt alguns manuscrits grecs perquè no els entenia–, però això ja n'assenyalà el camí. Boccaccio, més jove, ho aconseguí i més tard, tot i que sense una gran destresa, arribà a traduir Homer del grec al llatí (Ensenyat 2005, 540).

lector suposadament capaç). D'ací que hem de remarcar el fet que Martí Terrers també pogués conèixer el grec i el que això significava a nivell intel·lectual.

Resulta evident, doncs, que el col·lectiu notarial, que tenia coneixement del llatí i, a més dels lligams professionals i familiars entre si, també es relacionà amb els altres grups receptius als nous aires, desenvolupà una sensibilitat envers la cultura humanista. Per acabar amb tot aquest sector obert al classicisme, hem de recordar que en l'àmbit sanitari cal destacar els dos Lluçà Colomines, pare i fill, Antoni Nadal i Guillem Caldentei, metges de formació ja humanista (Barceló; Ensenyat 2003). I tampoc no hem de negligir el paper dels mercaders a l'hora d'introduir i difondre nous gusts ni les biblioteques d'alguns menestrals, en les quals ens trobam amb obres clàssiques, conegudes a través de Hillgarth (1991).

Val a dir, en relació amb tota aquesta elit cultural, que disposam d'un estudi recent (De Quiroga 2009) sobre la irrupció d'una nova heràldica de tipus renaixentista entre les famílies benestants i cavalleriesques mallorquines del moment.

3.2 Els ambients eclesiàstics

Com hem assenyalant més amunt, als últims anys hem dut a terme una tasca d'investigació específica sobre la recepció i la difusió de les noves idees entre els ambients eclesiàstics. Com a resultat hem realitzat diverses publicacions concretes sobre la matèria, les quals, ensems amb les d'alguns altres autors, i la documentació inèdita que aportarem, ens permeten oferir una panoràmica fins ara no contemplada entorn d'un col·lectiu (de fet, una part il·lustrada del col·lectiu, si ens referim a tot l'estament eclesiàstic) que a hores d'ara podem dir que va ésser més receptiu als nous corrents del que pensàvem fa uns anys.

Per començar, a la primera meitat del segle XV disposam d'una figura destacada, el cardenal Antoni Cerdà. Tot i que la seva activitat cultural la desenvolupà lluny del regne de Mallorca, a la cort del Magnànim i al món italià, el seu origen mallorquí i els vincles familiars amb l'illa ens obliguen a fer-ne un esment. Encara que tenim un coneixement molt limitat de la seva figura, atès que hom no ha escorcollat els arxius italians per documentar-lo de manera més cabal, en sabem els grans trets biogràfics. Format a l'estudi general de Lleida, on es doctorà en lleis i dret canònic, més tard hi ocupà diverses càtedres. Fou canonge de la Seu de Mallorca, canongia que després abandonà per ingressar al convent dels trinitaris. A partir d'aquí ocupà diversos càrrecs de relleu dins l'orde, que el portaren al món italià. Allà esdevingué arquebisbe de Messina i, finalment, cardenal (1448). En aquest context entrà en contacte amb la cort napolitana del Magnànim i redactà una obra en la línia d'aquell humanisme cortesà, el *De educatione principum*, en la qual ja podem esbrinar les línies mestres del que havia d'ésser un príncep del Renaixement.

Lligat a la seva figura ens trobam amb un nebot seu, Gabriel Cerdà, també canonge de la Seu mallorquina i a qui podem situar en la línia de partida del que exposarem en aquest apartat: l'existència d'un cercle de canonges a l'entorn de la Seu en sincronia amb els ideals humanistes, que s'estén al llarg de la segona meitat del segle XV i les primeres dècades del XVI. Abans de parlar-ne, però, hem de recordar que aquest grup tingué dos precedents. Un en fou el canonge Francesc Eiximenis, d'origen valencià, que va ésser vicari general de la diòcesi en temps del bisbe Gil Sánchez Muñoz, l'antic antipapa Climent VIII, i que ens deixà una obra escrita, parcialment coneguda i encara pendent d'estudiar (Barceló; Ensenyat 2000, 96). I l'altre, el mateix bisbe Joan Garcia, confessor i conseller d'Alfons el Magnànim, que retornà a l'illa arran de la mort d'aquest, tot i que ell morí l'any següent (1459). La seva obra i altres notícies que donarem a conèixer al seu moment el situen plenament inserit dins el primer renaixement (Barceló; Ensenyat 2000, 55-56).

Retornant als Cerdà, disposam del treball d'Antoni Mas (2000) per conèixer l'evolució familiar. La família Cerdà de Binicalvell, originària de la parròquia de Santa Margalida (Mallorca), al segle XIV ja s'havia constituït com una família destacada de terratinents de la ruralia mallorquina. Però fou durant la segona meitat del segle XV que protagonitzà un dels casos més espectaculars d'ascens social i d'acumulació patrimonial

de la Mallorca de l'època. Tot fa pensar –ja que no disposam de cap altra explicació plausible– que això va ésser possible gràcies a les rendes del cardenal i del seu nebot. Fins i tot aquest fulgurant ascens els portà a entroncar més tard amb el grup familiar dels Safortesa –una de les famílies de cavallers i donzells més poderoses del regne–, del qual, al segle XVII, emergeix el famós cavaller Ramon Safortesa, el “Comte Mal” de la llegenda, una llegenda basada en les seves lluites de reminiscències feudals contra el poble de Santa Margalida. Precisament allò que va fer factible l'entroncament entre els Cerdà i els Safortesa va ésser la fortuna dels primers i el prestigi dels segons, que en aquell moment no passaven per una situació econòmica òptima, de la qual es referen gràcies al vincle matrimonial. És a dir, uns posaren el llinatge i els altres els cabals.

M. Barceló (en premsa, a) ha transcrit l'inventari dels béns del canonge Cerdà, mort a finals de 1492. Cal destacar que hi figura “Un cortinatge de sinch pessas de obra de pinzell ab la stòria de Troya”, que podem emmarcar entre les mostres artístiques de tenor classicista que no ens han arribat, però que trobam documentades a l'època (Barceló; Ensenyat 2000, 132-136). Altre tipus de documentació de què disposam no té transcendència cultural.

Seguint un fil més o menys cronològic, el segon canonge que hem d'esmentar, i el més destacat de tots, és Esperandéu Espanyol. Es tracta d'un personatge d'un relleu notori i d'un innegable tarannà humanista, però que a penes era conegut abans dels estudis de Barceló; Coll; Rosselló (1999) i Barceló; Ensenyat (2000). De fet, hom el coneixia bàsicament a través de la seva actuació en defensa de la càtedra lul·liana creada per la seva tia Agnès de Pacs (Barceló 2000b) i de la relació que mantingué amb el papa Alexandre VI i els seus fills. I poca cosa més. Per això li acabam de dedicar un estudi monogràfic (Barceló; Ensenyat 2010), al qual ens remetem per a una exposició més detallada. Remarquem que els seus contactes amb la península itàlica, i especialment amb la Roma pontifícia, foren intensos, així com la seva relació amb humanistes com Paolo Pompilio. Com a marmessor del llegat lul·lià d'Agnès de Pacs hagué d'intervenir davant la cúria papal oposant-se als intents de desdotar la càtedra per desviar els diners a altres fins. Va promocionar activitats culturals, com un certamen en honor dels Reis Catòlics arran de les conquestes granadines. I duqué a terme una tasca intel·lectual de signe humanista que malauradament ens és bastant desconeguda a causa de la pèrdua dels seus escrits. En aquest sentit cal remarcar, en primer lloc, la seva correspondència amb Arnau Descós (un altre destacat humanista mallorquí amb obra conservada però pendent d'edició i d'estudi), el qual el considera una de les persones més erudites de la Mallorca del seu temps. També hem de destacar l'elegia que dedicà a la mort d'un germà de Descós. I una *Ars poetica*, perduda.

Per això ara per ara l'única mostra de la seva vena poètica és l'oració fúnebre dedicada al seu pare Pere Espanyol i gravada en una làpida que es trobava a la sala capitular del convent de Sant Domingo de la ciutat de Mallorca (actualment al Museu de Mallorca). Els versos ens mostren un poeta bon coneixedor del llatí humanista de l'època i avesat al ritme dels autors clàssics, encara que a vegades es tracta d'un ritme un poc forçat. Sobre els ingredients humanistes de la peça remetem al nostre treball citat. Morí el 1505.

Un altre canonge coetani amb interessos humanístics importants és Arnau de Santacília (†1510). També de procedència nobiliària, tingué un contacte estret amb Itàlia i s'integrà a la cort cardenalícia/pontifícia del cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI, en la qual exercí de protonotari apostòlic.¹⁸ Així mateix va ésser una persona propera a la cort de Ferran el Catòlic, en la qual es trobava quan els jurats mallorquins li van escriure (1490) per demanar-li que donàs suport a Pere Llitrà, a qui havien enviat d'ambaixador.¹⁹ De fet, el 1506 figura com a subcol·lector de les dècimes concedides pel rei al papa.²⁰ Va compilar una bona biblioteca, que traslladà a Mallorca quan s'hi retirà, en la qual la presència de clàssics és indicativa del seu tarannà (Hillgarth 1991, 641).

¹⁸ ARM, Prot. P-405, 4.

¹⁹ ARM, AH 684, 4

²⁰ ARM, Prot. P-402, 84v-85.

Aquest grup de canonges que moren a les acaballes del segle XV o a la primera dècada del XVI l'hem de completar amb una sèrie de clergues de qui disposam d'indicadors que els vinculen amb el corrent humanista. Per exemple el prevere Joan Torner, al seu testament (1497), és anomenat mestre d'humanitats (Llompert 1980, 159) i la seva biblioteca alterna els llibres religiosos amb els autors clàssics (Hillgarth 1991, 596). El capellà Antoni Arbona, mort l'any següent, també es dedicà a l'ensenyament dels clàssics i disposava d'una biblioteca amb consonància, amb un nombre significatiu d'autors de l'antiguitat. A més l'inventari dels seus béns conté una informació molt valuosa sobre la seva activitat. Així, ens assabentam que disposava d'"una trona, ja usada e ben dolenta, ha on llegia", de "set banchs de circa deu plams (sic) [palms], ha hon los scolans e dexables seyen quant lo dit defunt legia, tres dels quals tenien petges, tots ja usats, e los altres sens petges", o bé a la cuina hi havia "sinch faristolls ha hon staven los libres que los dexebles aportaven" (Hillgarth 1991, 131-132; 598-600). També posseïa una bona cultura humanista el clergue Joan Domènec (†1502), amb obres d'aquest tenor a la seva biblioteca (Hillgarth 1991, 610-612). El mateix que ocorre amb els eclesiàstics Jaume Seguí (†1497) (Hillgarth 1991, 600-601), Gabriel Moner (†1514), amb un repertori certament nombrós d'autors clàssics i humanistes (Hillgarth 1991, 665-668) i Miquel Mesquida, de Porreres (†1526) (Hillgarth 1991, 732-734). D'aquests clergues, a vegades també tenim notícia que havien estudiat a Itàlia, com és el cas d'Arnau de Marí, jurista i degà de la Seu, que va rebre el doctorat en dret a Ferrara el 1418, després d'haver estudiat a Bolonya i a Pàdua (Planas 1997, 23).

El traspàs dels canonges esmentats més amunt no significà cap decandiment de signe humanista a l'entorn de la Seu mallorquina, ja que tornam a documentar un altre cercle de canonges de tenor semblant i, a més, força relacionats entre si a nivell personal. Un n'és Jeroni de Mília, nét del notari Francesc de Mília de qui hem parlat abans. El 1521 va fer testament, encara que el documentam els anys següents. En aquest testament expressà el seu desig d'ésser enterrat sense cap ostentació, "cum minori pompa vel nulla si fieri poterit sine cetu et congregatione gentium et sine gramasiis nec mantellis" (Barceló; Ensenyat 2002a, 191).

Un altre canonge del cercle és Guillem Caldentei. En aquest cas som davant un metge de formació humanista que finalment va entrar a l'Església. Era nebot patern d'un destacat lul·lista pertanyent a la primera generació de lul·listes illencs empeltats d'humanisme, Bartomeu Caldentei, que s'havia doctorat en Teologia a la Sorbona i va ésser l'introduïdor de la primera impremta a Mallorca (1485-1489). I, per part de mare, era nét de Guillem Sagrera, l'arquitecte i escultor més important del darrer gòtic a Mallorca.

Guillem Caldentei s'havia doctorat en medicina i va ésser professor de l'Estudi General mallorquí, protometge del regne i cap de la morberia. Com el seu oncle, fou una persona d'una gran religiositat, amb amplis coneixements de teologia, que finí els seus dies com a canonge i fent de predicador. En aquest sentit ha estat vinculat als cercles illencs de la "devotio moderna" (Llompert, 1978). La seva obra mèdica, estudiada per A. Contreras (1995), el situa dins els ambients mèdics receptius als canvis.

L'altre canonge destacat del primer terç del segle XVI és Gregori Genovard i Espanyol (†1533), nebot del canonge abans esmentat Esperandéu Espanyol. Maria Barceló (en premsa, b) li ha dedicat un treball, encara no publicat, que ens permet valorar la seva figura. Mestre en Sagrada Teologia, fou canonge des de 1504 a 1533 i ocupà diferents càrrecs a la Seu. Sabem que va intervenir en la confecció del cor renaixentista de la catedral, bastit per Joan de Salas a partir de 1526. Dins l'àmbit cultural del moment tingué una actuació destacada. En primer lloc, com a lul·lista, faceta que el relacionà amb el mestre que ocupava la càtedra lul·liana de l'estudi general mallorquí, Joan Cabaspre, una altra persona en sintonia amb el corrent humanista, les restes del qual reposen a l'església de Sant Francesc de la ciutat mallorquina, en un magnífic sepulcre d'estil renaixentista obra de Joan de Sales. Tots dos el 1519 nomenaren procurador el prevere Joan Bonllavi perquè es fes càrrec d'una quantia econòmica dedicada a finançar l'edició del *Blaquerna* de Llull. Intervingué en diverses ocasions davant la cort reial, a instàncies dels jurats. I també aquests el designaren procurador especial de la causa promoguda per la filla de Beatriu de Pinós, Estefania, contra la donació prolul·liana que havia fet la seva mare. Les paraules amb les quals ho

comunicaven al lloctinent del regne, Miquel de Gurrea, no poden ésser més significatives respecte de la confiança que tenien amb ell en relació amb la matèria: “a aparegut a tot lo gran y general consell que de altre persona millor no-s podia fiar per aquest negoci”. En una missiva posterior adreçada als consellers de la ciutat de Barcelona el presentaven com a “canonge de aquesta nostra Seu e mestre en Theologia, persona principal en aquest nostra regne”.

Aquesta estada seva a la ciutat comtal generà un interessant corpus epistolar encara pendent de publicar i d’analitzar amb cura, comentat per M. Barceló en el treball suara citat. En una d’aquestes cartes els jurats l’informaven dels “desordres” provocats per l’actuació de l’inquisidor del regne, Joan de Navardú. De fet, en altres missives els magistrats municipals sol·licitaven que l’inquisidor fos revocat i substituït per una altra persona més digna, càrrec que pel que sembla (hi ha llacunes documentals), acabà per ocupar Gregori Genovard mateix, el qual fins i tot instal·là el tribunal a casa seva, ja que en aquelles saons l’organisme passava per penúries econòmiques greus.

Al seu testament establia que fos enterrat de manera discreta: “cum luminaria solita sine tamen funeris pompa iuxta arbitrium et cognicionem dictorum manumissorum meorum”. I entre les donacions que feia de llibres figurava un exemplar de l’edició del *Blaquerna* feta per Joan Bonllavi, que donava al santuari de Cura, situat al cim del puig de Randa, on Llull va rebre la il·luminació. També feia una altra donació molt significativa: una determinada quantia que s’havia de repartir “inter studentes pauperes scientie illuminati doctoris magistris Raymundi Llull”. Dissortadament no disposam de l’inventari dels seus llibres; només tenim notícies de l’encant que se’n féu i dels compradors, entre els quals figuren persones del seu cercle clerical, com Jeroni de Milià i Nicolau de Muntanyans.

A l’entorn d’aquests canonges trobam un seguit de clergues a qui hem de vincular amb l’ambient cultural de signe humanista. A hores d’ara, en coneixem les activitats de dos: Gabriel Móra i Gabriel Vaquer. De fet, la documentació arxivística es fa ressò de la relació existent entre ells, que sovint signen documents plegats, actuen de testimonis els uns dels altres, etc. En aquest sentit, hi ha una iniciativa força important conjunta que hem de destacar: la fundació del col·legi de la Criança, el 1510 (Cruz; Bordoy 2000). Es tracta del primer centre educatiu femení desvinculat dels ordes religiosos. Bàsicament acollí filles de la noblesa i de les classes socials acomodades. La idea la va concebre Gregori Genovard, el qual cedí la seva casa de l’actual carrer de Montis-ion (contigua al Casal Aguiló, seu de la Societat Arqueològica Lul·liana), actualment ocupada per monges del Sagrat Cor, perquè servís de seu a la nova institució. Demanà la col·laboració a tres amics: Gabriel Móra, Jaume d’Olesa i Guillem Caldentei. D’aquest últim, ja n’hem parlat, mentre que del primer ho farem a continuació. Pel que fa a Jaume d’Olesa, es tracta d’un altre personatge destacat en relació al corrent cultural vinculat a les idees humanistes, del qual hem parlat en altres llocs (Barceló; Ensenyat 2000, 66-74; Ensenyat 2003). Gregori Genovard fou qui elegí com a mare rectora Isabel Cifre, una dona de gran religiositat laica, que mai no volgué entrar a cap convent, molt coneguda al seu temps per les seves visions, la fama de santa que tenia i perquè els jurats s’hi adreçaven per demanar-li consell (coses, cal remarcar, que no aixecaren sospites ni fou acusada d’heterodòxia). I el mateix Gregori Genovard va ésser qui el 1518 redactà els *Capítols e regles de reculliment per la casa de la Criança de Mallorca*. Val a dir que el col·legi no és cap centre humanista, però sí que tingué una vinculació amb persones influïdes per aquestes idees.

Igualment Gabriel Móra, Guillem Caldentei i Gregori Genovard tingueren una relació constant amb el monestir de Santa Elisabet. També amb altres capellans del mateix entorn de la Seu com Bernat Duran o Guillem Grua, canonge i vicari general. En definitiva, tot plegat ens permet veure un cercle d’eclésiàstics que manifesten uns interessos culturals comuns i, en el cas dels més ben documentats, en certa sintonia amb la cultura humanista.

D’altra banda, Gabriel Móra, era un eclesiàstic totalment desconegut fins que M. Barceló (2000a; 2002) el donà a conèixer i recentment n’ha exposat noves dades (Barceló 2011). Hem de dir que l’incloem en el grup més per l’entorn en el qual va viure i per la relació que tingué amb persones imbuïdes de la nova mentalitat que no per una obra enquadrada en els ideals estètics de l’època. Això no obstant la inquietud que

manifesta envers el moment cultural és ben palesa a la seva biografia. Com a confessor i biògraf de l'esmentada sor Isabel Cifre, n'ha deixat la semblança en una obra manuscrita, inèdita, conservada a la biblioteca de Can Vivot a Palma.

Quant a Gabriel Vaquer, hom coneixia la seva tasca relacionada amb la reestructuració del santuari de Lluc durant el primer terç del segle XVI, però ben poca cosa més. Per això es tracta d'un altre personatge a qui varem dedicar un estudi fa pocs anys (Barceló, Ensenyat 2006). Certament, no som davant una figura de gran relleu però sí d'un membre més d'aquest grup amb un cert interès per la traça humanista, els integrants del qual es relacionaven entre si. Pel que fa als aspectes lligats a la seva biografia i al cercle lletraferit en el qual es movia ens remetem a aquest treball. Respecte del seu tarannà cultural, de bell nou ens trobam amb un personatge que no ens deixà una obra escrita pròpiament dita. Però sí alguns textos específics i, sobretot, un magnífic aplec de cent cinquanta cartes, conservades a l'arxiu del santuari de Lluc, que feturen d'un estudi a fons amb l'edició corresponent que ens permeti conèixer quelcom més de la cultura de l'època i de Gabriel Vaquer.

Hem de dir, això no obstant, que, com hem assenyalat en tots els nostres treballs anteriors, al costat dels aires humanistes el pes de la tradició medieval encara és ben evident; de fet, la convivència i el sincretisme entre els dos elements culturals és la característica del període. Per això, no ens ha d'estranyar que al nou Missal mallorquí de 1506 la pervivència de la tradició medieval encara sigui ben palesa, sense que la traça humanista hagi estat capaç d'esvair-la. I això malgrat la presència d'alguns dels personatges que acabam de remarcar en l'elaboració de l'obra. La dualitat cultural d'aquella gent es manifesta en els ingredients tardomedievals que hi detectam, com es pot veure, per exemple, en l'extensió que hi ocupen les misses de difunts, un testimoniatge tardà de la familiaritat amb la mort que tenia la gent de la baixa edat mitjana. Però, per contra, aquest missal va influir en la iconografia religiosa mallorquina del segle XVI, ja renaixentista (Seguí, 2003).

De fet, en la redacció dels textos litúrgics del moment trobam un altre prevere amb certes inquietuds humanistes, mossèn Joan Font, domer de la Seu. Fou el redactor de la consuetat de Sagristia de 1511 i també és el probable autor de la consuetat de Sanctis de 1516. La seva intervenció en altres textos del mateix tenor de l'època no està provada, encara que a vegades se li ha atribuït, en concret en relació amb el Missal de 1506, el Breviari del mateix any i el Diürnal de 1518. Morí aquest últim any (Seguí 2011: 59-61).

Finalment, hem de destacar uns altres dos canonges i inquisidors un poc més tardans amb qui podem cloure aquesta nòmina d'eclésiàstics vinculats a la Seu de Mallorca i que semblen receptius a les noves idees: Arnau Albertí i Nicolau Muntanyans.

Arnau Albertí (1480-1545) estudià a l'Estudi General de Lleida, on més tard ocupà una càtedra de dret civil, i el 1509 es doctorà en dret canònic a Pavia. Fou canonge de la Seu (1510) i més tard vicari general de la diòcesi i, finalment, inquisidor. Després passà a València i Sicília, on fou virrei de Palerm. Era posseïdor d'una gran biblioteca i va ésser autor de diverses obres en llatí, de caràcter teològic, així com de comentaris sobre Ramon Llull.

Nicolau Muntanyans, també inquisidor, era germà d'un doctor en lleis, Jaume Muntanyans. Provenien d'una nissaga de juristes oberta als aires humanistes (Barceló; Ensenyat 2000, 63-65). L'any 1551, en funció del càrrec, hagué d'aplicar el primer índex de llibres prohibits elaborat pel tribunal inquisitorial, entre el qual figuraven dinou exemplars dels *Colloquia* d'Erasme. Ara bé, el 1526 fou un dels signants, en nom i representació del capítol de la Seu, del contracte amb Joan de Salas per a la construcció del portal del cor, que s'havia de fer "ab personatges i obres romanes" (és a dir, d'estil renaixentista), d'acord amb l'esborrany presentat per Salas. Al seu moment va ésser testimoni del testament de Gregori Genovard; de fet, la relació entre tots dos és àmpliament documentada.

No hem comentat, ja que ho férem en un altre lloc (Barceló; Ensenyat 2000, 101-116), l'interès per Llull que demostren tots els cercles illencs imbuïts d'humanisme. De fet, és coneguda la influència de Llull al Renaixement, que ja hem de remuntar al primer humanisme (Butinyà 2009).

3.3 L'onomàstica

Al nostre llibre tantes vegades esmentat (Barceló; Ensenyat 2000, 125-136) inserirem un capítol certament innovador en aquest tipus de treballs sobre la recepció del fenomen humanista, dedicat a analitzar el canvis esdevinguts en l'onomàstica i l'art arran de la irrupció d'aquesta cultura. Pel que fa a l'àmbit artístic ens fem ressò de la presència, a partir de passada la meitat del segle XV, i en sentit creixent, de mostres d'estil renaixentista en la pintura i la tapisseria presents en un nombre determinat de llars mallorquines. Aquestes obres no ens han arribat –la gran majoria devien ésser peces modestes– però gràcies a la descripció que ens en fan els inventaris, habitualment detallats, podem esbrinar que recreen escenes mitològiques i de l'antiguitat, fins aleshores totalment absents a les cases illenques. De fet, hem de pensar que es tractava de creacions artístiques de procedència itàlica ja que no disposam de cap indici relacionat amb algun artista illenc d'aleshores que es dedicàs a embastar creacions d'aquest tenor. El gòtic, a escala interna, continuava essent l'estil de totes les obres d'art.

A hores d'ara, sobre la qüestió, no tenim res a afegir ni a comentar, excepte que, amb les referències que d'aleshores ençà hem localitzat podríem ampliar substancialment la relació de peces d'aquest tenor. Que després de mitjan segle XV la pintura i tapisseria –importades– d'estil renaixentista ja eren presents a Mallorca és un aspecte prou documentat.

3.3.1 El corònim “Balears”

En canvi on sí que hem de revisar algunes de les nostres pròpies conclusions és en l'apartat onomàstic. El fet que des d'un principi i, pel que sabem, fins avui, en l'àmbit del que podem anomenar “Onomàstica renaixentista” hàgim hagut de treballar sense bibliografia prèvia, no ja pel que fa al món català sinó àdhuc a escala europea, ens ha obligat a replantejar i revisar les nostres pròpies asseveracions. I, en determinats casos, a contradir allò que nosaltres mateixos havíem exposat en publicacions anteriors. La circumstància més llampant l'analitzarem en l'apartat següent, dedicat a l'antroponímia, però també hem d'esmentar que ara mateix ens veiem obligats a matisar (en realitat, completar) un comentari que fèiem l'any 2000 al nostre llibre. En aquesta obra oferirem una primera aproximació entorn d'una qüestió no tractada fins aleshores: la recuperació dels corònims d'època clàssica “Balears” i “Palma”, així com del gentilici “balear”, per part dels nostres candidats a humanistes durant el segle XV. I és que, en efecte, com escrivíem aleshores, “aquestes denominacions, després de la conquesta de 1229, són alienes a l'ús i la pràctica del nou Regne, que rep el nom de l'illa major, així com també aquest és el nom de la ciutat més important de Mallorca. Així, doncs, fins al segle XV trobam arreu les expressions *Regne de Mallorca* i *ciutat de Mallorca* (o *Mallorques*, en plural)...” (Barceló; Ensenyat 2000, 129-130).

Això és rigorosament cert i, a hores d'ara, podríem ampliar considerablement el ventall de referències sobre la qüestió, amb nous textos que palesen un ús encara més extens d'aquestes formes clàssiques entre l'elit tocada d'humanisme. No ho farem, atès el propòsit revisionista i no acumulatiu del present treball. Més que ampliar el que ja sabem, amb noves dades que ho confirmin més, el que veritablement ens interessa, com dèiem al principi de l'aportació, és comentar i, quan fa el cas, sotmetre a revisió algun aspecte del que al seu moment havíem considerat però que la recerca posterior, feta fins avui, ens porta a matisar. És el cas de la presència del corònim “Balears”, que al llibre esmentat gairebé circumscriu a la irrupció dels aires humanistes, tot afegint en nota que “si hi ha cap excepció, és molt puntual i allunyada de l'ús ampli que hom farà a partir d'ara d'aquestes formes” (Barceló; Ensenyat 2000, 207). Tot i així, conscients que aquesta conclusió no podia ésser definitiva, per manca d'investigació sobre les centúries precedents, afegíem que “no és intenció nostra fer ara un estudi a fons de la qüestió, que tanmateix s'hauria de resseguir a partir del tractament que hom en fa durant els segles anteriors” (Barceló; Ensenyat 2000, 130), alhora que en nota indicàvem que “en qualsevol cas és aquesta una qüestió desconeguda” (207).

Com podem veure, no és que negàssim de manera taxativa que les formes “renaixentistes” (clàssiques, de fet) no es poguessin documentar amb anterioritat, però la nostra experiència d'anys d'escorcollar documentació dels segles XIII i XIV ens deia

que, si es donava el cas, havia d'ésser en ocasions puntuals i concretes. Val a dir que l'actitud escèptica que manteníem no era gratuïta, sinó la lògica conclusió de no haver documentat aquestes denominacions en les nostres recerques. El que ocorre, però, és que atès el caràcter generalment administratiu i notarial de la documentació consultada –diguem-ne documentació de caràcter no culte–, que reflecteix uns registres que no van lligats a l'erudició, no es tractava del lloc més adequat per trobar unes primerenques manifestacions de la continuïtat de les formes clàssiques a l'hora d'anomenar el regne de Mallorca i els seus habitants. Es tractava, doncs, de recórrer a unes altres fonts, més erudites. De fet, en consonància amb les fonts que hem fet servir per documentar la introducció “àmplia” de les denominacions clàssiques entre el cercle illenc amb vel·leïtats humanistes del segle XV.

És així com la nostra recerca en aquest àmbit ha donat com a resultat la constatació que, abans que els corrents classicistes del segle XV les repristinassin, les denominacions provinents de l'època clàssica circularen i es mantingueren entre cenacles restringits, de caràcter molt selectiu i reduït.

Abans de passar al seu comentari hem d'indicar que parlem d'un ús diguem-ne conscient, fruit d'una voluntat de mantenir unes formes que, fora d'aquests cercles, romanien en l'oblit. És un cas diferent dels noms de lloc que a Mallorca mateix varen perviure des de l'època clàssica i durant el període de dominació islàmica, fet que tanmateix també palesa una continuïtat oposada a la tan habitual idea de temps enrere d'un estroncament absolut entre el món antic i el medieval. Les pervivències toponímiques que, per exemple, trobam al “Libre del Repartiment” en són una mostra (Rosselló 2005).

El corònim “Balears”, amb les diferents formes que adopta, com és ben sabut, prové de l'època clàssica, en què es troba profusament documentat, des de Plini a Titus Livi i un llarg etcètera d'autors de l'Antiguitat passant pel bisbe Sever de Menorca fins a Sant Isidor (Blanes *et alii* 1990). També el seu rastre es pot resseguir a través de l'epigrafia (Veny 1965).

A partir d'aquí els textos acostumen a designar individualment cada illa i el nom d'Illes Balears resta poc conegut. A més, l'antiga distinció entre Balears i Pitiüses, també provinent de l'època antiga, s'oblida i es perd i el corònim Balears s'estén a tot el conjunt de l'arxipèlag, cosa que es mantindrà quan els humanistes fan més familiar la denominació, que rescaten d'un quasi oblit, però sense recuperar l'antiga distinció de l'època clàssica. Així, doncs, les illes passen a ésser denominades d'una manera unitària, que més tard la moderna centralització administrativa definitivament ha fet conèixer per Balears “tout court”.

De fet, almenys des de l'època islàmica, la denominació de “Balears” queda restringida dins el món cristià a cercles molt concrets i només la trobam en casos especials, puntualíssims. Tant que, a vegades, a continuació del corònim, hom es veu compel·lit a designar el nom concret de cada illa, segurament perquè existia el perill que algú no les identificàs bé. Seria el cas del text del suposat acord entre Alí de Dènia i el bisbe Guislabert de Barcelona (1058), en el qual el primer concedia al segon la sobirania espiritual sobre els cristians de les illes. En aquesta ocasió, però, no es fa menció a Eivissa, cosa que podria fer pensar que tan sols es refereix a les dues illes grans (és a dir, les Balears estrictes de l'època clàssica), mentre que la pitiüsa queda exclosa. El fet tanmateix resultaria estrany –que Alí només atorgàs la potestat sobre Mallorca i Menorca, i exclogués Eivissa–, i pensam que l'explicació més plausible seria la inexistència ja de cristians a Eivissa a mitjan segle XI. De tota manera aquest document sembla ésser una falsificació posterior, perpetrada en la immediata postconquesta catalana (cap a 1230), feta amb unes intencions determinades (M. Barceló 1984, 13-25), que ara deixarem de costat, per la qual cosa qualsevol consideració té un valor molt relatiu. En tot cas, el que ens interessa és la frase que anomena les Balears d'aquesta manera, amb l'esforç subsegüent per identificar clarament les illes:

...insulas prelibatas Baleares quas nunc vulgo Maioretas et Minoretas vocant.

Val a dir que el document esmenta tres vegades més el nom de Balears. És obvi que el falsificador en fa aquest ús perquè, com veurem, la denominació va perdurar principalment dins la memòria cancelleresca de la jerarquia catòlica, on s'emmarca la falsificació. No cal dir que una falsificació, per poder passar desapercebuda, ha d'ésser el màxim de fidedigna respecte de la realitat, cosa que no ocorre en aquest text, que conté diversos anacronismes, però no així en aquest cas.

De fet, en relació a finals del mateix segle XI disposam d'un nou escrit que registra la forma Balears. William de Malmesbury, en el seu *De Gestis Regum Anglorum*, al report que fa de la predicació del papa Urbà II a Clermont-Ferran, en la qual exhortà a favor de la croada, inclou com a terres antigament cristianes situades a Europa i en aquell moment subjugades als infidels Hispània i les Balears, que anomena així. El llibre fou acabat el 1124. Aquest n'és el text (M. Barceló 1984):

Hanc igitur nostri mundi portiunculam Turchi et Saraceni bello premunt; jamque a trecenti annis Hispania et Balearibus insulis subjugatis, quod reliquum est spe devorant, homines inertissimi, et qui, comunis pugnandi fiduciam non habentes, fugax bellum diligunt.

Mentrestant, entre 1114-1115 havia tingut lloc l'atac pisanocatalà contra l'arxipèlag, narrat de manera concisa i detallada al *Liber Maiolichinus*, obra coetània als fets. En la versió publicada per J. Juan (1996), feta a partir de dos manuscrits, un del XIV i l'altre de finals d'aquesta centúria o de principis del XV, podem observar un mostrari ampli del corònim, en les seves diferents formes: Balea (illa de Mallorca), citada 66 vegades; Balea Minor (Menorca), 1 vegada; Balearis, 19 vegades; o simplement Baleae i Baleam; i del gentilici "balearicus", "balearica", usat com a substantiu i com a adjectiu. Aquesta proliferació s'explica pel caire classicitzant del text, en hexàmetres llatins d'arrel clàssica i escrit en una llengua que intenta imitar el llatí de l'Antiguitat.

Arran d'aquesta expedició, que va anar seguida d'una gran devastació, molts objectes insulars anaren a parar a la ciutat de Pisa, alguns dels quals encara s'hi conserven²¹ (C. Barceló 2010). També hi ha diverses làpides commemoratives de l'època, esculpides allà mateix. La de la Porta Àuria conté una referència a la ferotgia de la Balear Major, que tot i així fou derrotada, de la mateixa manera que també ho va ésser Eivissa, anomenada així (Scalia 1963):

Maiores Balee rabies erat i(m)proba multu(m):
Illa q(ui)d hec posset, victaque sensit Ebus.

Després dels fets, el papa Pasqual II, en una butlla adreçada a Ramon Berenguer III (1116), feia una lloança a la intervenció que havia tingut el comte a les "Balears" (Villanueva 1851, 248):

Non parvum enim tuae nobilitati meritum labor ille conciliavit, quo per anni longitudinem in Balearibus insulis contra hostes christiani populi desudasti.

Amb motiu de la conquesta de Jaume I, a l'abundant documentació generada entorn de la circumstància històrica, el corònim "Balears" es documenta amb una certa assiduïtat. Sembla com si la conquesta atíàs el record d'una denominació antiga restringida a àmbits molt determinats. I que sobretot el promoguéss la cancelleria catalana. El darrer dia de l'any 1228 Jaume I concedia al bisbe de Barcelona la jurisdicció sobre les esglésies de l'arxipèlag (Pérez 1977, 20):

Damus domino Deo et barchinonensi ecclesie... supradictis insulis Maioricarum scilicet Minoricarum atque Evices et in omnibus aliis Balearibus insulis.

²¹ Ens falta un inventari complet, que, a més, aclareixi la procedència, illenca o no, de segons quines peces de possible origen insular.

El 28 d'agost de 1229 el monarca ratificava una promesa anterior de recompensar els qui l'ajudassin en l'empresa (Pérez 1977, 23):

Et debetis nobiscum personaliter proficisci ad insulas Mioricas, Minoricas, Eviçam et alias insulas que vocantur generaliter Baleares.

I just acabada la conquesta, el 12 de gener de 1230 el rei concedia al paborde de Tarragona les possessions que li pertocaven en funció dels (Pérez 1977, 27):

Militibus et hominibus quos vobiscum quos vobiscum duxeritis in insulas Maioricas, Minoricas, Evizam et alias insulas que vocantur Baleares.

També en dos documents emanats de la cort de Nunyo Sanç el 1233 es fa al·lusió a les illes Balears, amb aquesta denominació. El primer es refereix a una donació en feu de dues alqueries a Guillem de Medina a canvi del servei d'un cavall armat "per totum regnum Majoricarum et per insulas que vocantur Baleares" (Vich; Muntaner 1945, 28). I al segon, en què hom exceptuava d'una altra donació que havia fet de la vall d'Esporles a Alaman de Sàdaba la part ja anteriorment destinada a edificar-hi un monestir cistercenc, es tornava a fer referència al caràcter balear que tenia el servei dels cavalls armats dels seus porcioners (Mora; Andrinal 1982, 183):

Qui milites cum suis equis et garnimentis predictis, debent nos sequi quocumque et quociescumque nobis necesse fuerit per totum regnum Maioricarum et per insulas que vocantur Baleares cum suis propriis expensis sicut dictum est.

Cal remarcar que aquesta insistència en aplicar el servei dels cavalls armats prestats a Mallorca en les altres illes –que creiem excepcional i que, de fet, mai no es posà en pràctica– segurament s'explica perquè en aquell moment (1233) Nunyo Sanç tenia en projecte la conquesta d'Eivissa, que materialitzà dos anys després juntament amb Guillem de Montgrí i l'infant Pere de Portugal. De tota manera aquesta qüestió ara és col·lateral a la matèria tractada.

Mentrestant, la cancelleria vaticana continuava amb el record del corònim i, en ple setge contra la madina, el papa Gregori IX va escriure (29 de novembre de 1229) al prior dels dominics de Barcelona i a fra Ramon de Penyafort instant-los a ajudar el monarca en la campanya de les "Balears" (Villanueva 1851, 249):

...et debetis nobiscum personaliter proficisci ad insulas Mayoricas, Minoricas, Evizam et alias insulas, quae vocantur generaliter Balearas, ad expugnandas inde barbaras naciones.

També sabem que al convent de sant Domingo de la ciutat de Mallorca hi havia un epitafi referit a les víctimes cristianes de l'assalt contra la ciutat, en el qual s'anomenava Balear Major a Mallorca. Concretament es trobava a la capella de Nostra Senyora de la Victòria, que serví de mausoleu als qui perderen la vida arran dels fets. El que ignoram, però, és si fou esculpit just després del 1229 o més tard. En tot cas, deia així (Rosselló 1985, 116):

Eodem die [1 de gener], procures et nobiles viri fortissimi qui in proelio Civitatis Balearis Majoris obierunt, hunc eminentem tenent locum et colunt post funera, presente rege Aragonum Iacobo, celebrata: quorum animae gaudent in coelis, ob fidei defensionem interfectae. In hoc cementerio sepulta sunt eorum corpora.

Un altre testimoni erudit del segle XIII, també referit a la conquesta, el constitueixen les *Gesta comitum Barcinonensium*. Així expliquen la voluntat de Jaume I d'atacar l'arxipèlag (Cingolani 2008, 134):

Depuys, haüt acort de sos barons, ajustat gran navili, anà a les illes de Mayorques, que són antigament apellades Balears.

Cal remarcar que el fragment identifica directament “Mallorques” amb “Balears”. La versió llatina recull el text amb algunes variacions retòriques, la més important de les quals consisteix a convertir Mallorques en *el regne de Mallorca*, la denominació habitual de l'època:

Postea uero magno nauigio congregato ex omni litore regni sui, Baleares insulas est aggressus et Maioricam caput regni.

A partir d'aquí sembla que el corònim “Balears” torna a entrar en un període aparent de poca projecció. La denominació de “regne de Mallorca” és la que trobam arreu. I la de “Balears” no apareix ni tan sols en ocasions que semblaven propícies. Vegem-ne, només a tall de mostra, dos exemples que creiem força significatius. En un document cancelleresc de 1298, referit al retorn del regne mallorquí a favor de Jaume II de Mallorca després del tractat d'Anagni –un text, doncs, de notòria transcendència i solemnitat– s'especifica que la mesura s'aplicarà “super Regno Majoricarum et insulis Minorice et Evice ac aliis terris” (Vich; Muntaner 1945, 61). Mallorca, Menorca, Eivissa i altres terres... sembla com si l'antiga denominació de Balears no existís. D'altra banda, en un gran nombre d'ocasions, que no citam atès el seu caire reiteratiu, la documentació al·ludeix a les “mars de Mallorca”, les “mars de Mallorques e Eviça”, etc. en un context que es refereix clarament a les mars balears.

Per això, fins a la penúltima dècada del segle XIV no hem pogut documentar una nova dada que citi explícitament el corònim Balears. La trobam al noticiari del notari mallorquí Mateu Salzet.²² Sembla una referència en principi curiosa, ja que no es tracta, com fins ara, d'un text erudit o vinculat a cap cancelleria, sinó d'una inscripció popular. En el context de les bandositats urbanes illenques, segons refereix Salzet, el 1382 els partidaris del sistema de franquesa varen fixar devora la Volta Pintada (ara inexistent; era prop de l'actual plaça de Cort de Palma) un text d'oposició al nou sistema d'insaculació, que deia (Aguiló 1872, 66):

Fle, misera, geme, vita sortem, Balearis:
Mistrum adest, chaos inseviet, fies et tuis exul.

Com es pot observar, el text és confús, segurament mal transcrit pel notari, però en podem entreveure el sentit, que si fa no fa seria: “Evita el sorteig, Balears: no produirà més que odi i caos”. Val a dir que l'acció generarà una rèplica el mateix dia, en la qual no apareix el corònim. Òbviament crida l'atenció trobar la forma culta en una text de carrer, per dir-ho així, però hem de pensar que encara que es tracta d'una inscripció aparentment popular la va fer gent culta, que s'expressava en llatí (la rèplica també és en aquesta llengua).

Amb aquesta mostra posam punt final, per ara, a les denominacions que hem documentat del corònim “Balears” i el gentilici derivat “balear” abans que al segle XV es generalitzàs entre els ambients insulars cultes i elitistes de signe si fa no fa humanista.

Pel que fa al nom antic de la ciutat, tan sols disposam de la notícia d'una “Palma Alta” que només es documenta al còdex llatí del *Llibre del Repartiment* de Mallorca (M. Barceló 1984, 100), l'emplaçament de la qual hom no havia pogut esbrinar convenientment. A hores d'ara hi ha indicis per situar-lo a la zona de Son Espases, atesa la magnitud de les restes arqueològiques que han aparegut amb motiu de l'excavació feta recentment arran de la construcció d'un hospital. Tanmateix totes les hipòtesis anteriors ja apuntaven cap a l'indret (Fontanals 1982). Tot i així, tant la denominació com el nucli mateix de població semblen diluir-se després de la conquesta catalana.

²² Les anotacions del notari Mateu Salzet són l'única mostra de noticiari particular de finals del XIV i principis del XV conservada fins ara. Es tracta, per tant, del text més antic a Mallorca d'aquest tenor, escrit en català i llatí.

De fet, la forma clàssica no apareix en cap altre dels textos que hem exposat i, diríem que molt significativament, és absent al relat del *Liber Maiolichinus*, en bona part centrat en el setge contra la madina musulmana i que, com hem comentat, conté dotzenes de referències sobre les denominacions de “Balears” i “balear”.

Sí que trobam en alguna ocasió la forma “pàtria”, referida a Mallorca, tan poc habitual a l’edat mitjana, i de ressonàncies classicistes. En concret apareix al *Llibre dels reis*, una recopilació de caràcter jurídic composta durant la dècada de 1330 que recull els privilegis i franquesses del regne (Quadrado 1886: 381):

Iste liber... fuit inceptus per dominos consules et juratos civitatis et tocius patrie Majoric. ad honorem seu utilitatem atque ad bonum regimen civitatis ac tocius regne supradicti.

També cal assenyalar en aquest fragment la denominació de “còsols” com a sinònim de “jurats”, un terme que a la Mallorca medieval només es troba documentat just abans de la creació de la juraria el 1249 (Planas 2005, 16-17), potser com a reminiscència dels còsols que regien les ciutats occitanes, i que ara podria tenir ressonàncies de l’antigor romana.

Ja en plena època de recepció dels aires humanistes, el concepte de “pàtria” gaudeix del ressò propi del moment. Per exemple, el trobam a la làpida ja citada abans d’Esperandéu Espanyol; en l’apel·lació també ja comentada del notari Pasqual Fabra, i en molts altres casos que no citam per no ésser reiteratius.

3.3.2 L’antroponímia

La qüestió antroponímica ja ha estat objecte de revisió per nosaltres mateixos en altres treballs. De fet, aviat ens adonarem que el comentari que fèiem el 1996 en parlar dels noms de pila clàssics amb què Ferrando Valentí havia batejat el seus fills –Teseu, Adriana, Fedra, Hipòlita, Policena i Lucrècia– als quals hem d’afegir un Ganimedes, fill natural (a més d’una Elionor, l’única que no porta un nom clàssic), en el sentit que es tractava de “noms que, excepte el cas de Lucrècia, eren totalment inusuals a la Mallorca de l’època” (Barceló; Ensenyat 1996, 81) no corresponia en absolut a la realitat. Per això uns anys més tard ja advertíem que “ara ens pertoca de desmentir aquesta asseveració” (Barceló; Ensenyat 2000, 125). El fet de no disposar tampoc de cap mena de bibliografia a escala europea sobre la qüestió –una bibliografia que encara no existeix– ens va impulsar a aquella impressió precipitada. Afortunadament la circumstància de continuar la recerca d’arxiu ens va permetre rectificar, ja que durant els anys següents documentàrem tot un seguit de noms de pila d’arrel clàssica que fins aleshores eren inexistents a l’antroponímia il·lenca. Noms que a vegades se solien repetir entre un nombre significatiu de casos i altres només trobàvem una sola vegada. En concret, els noms que documentàvem (en altres persones, a part dels fills de Valentí) eren: Lucrècia, Helena –que tot i ésser un nom cristià ara es reiterava molt més–, Estàcia, Policena, Diana, Troiana, Fedra, Adriana, Cassandra i Prudència, pel que fa als femenins; i quant als masculins: Teseu, bastant repetit, Príam, Marc Antoni, Hipòlit i Febus (Barceló; Ensenyat 2000, 125-129). A part, n’hi altres de dubtosos (Drusiana, Paris, Narcís), que al seu lloc comentàrem, i que ara deixam de banda.

La troballa de més noms d’aquest tenor ens portà a noves publicacions en relació amb aquest aspecte (Barceló; Ensenyat (2002b; 2005a; 2005b), en les quals, a part de documentar més mostres diferents dels noms coneguts, hi afegíem els següents: Aristòtil, Cèsar, Claudi, Dionís, Eusebi, Hèctor, Hèrcules, Hipòlit, Horaci i un Robert de Troia, pel que fa als patronímics masculins. I respecte a la patronímia femenina: Anastàsia, Dionísia, Hipòlita, Narcisa i Romana.

A aquestes relacions successives, ara estam en condicions d’ampliar-les amb alguns noms nous. N’hi ha un, per començar, que fins ara no l’havíem considerat atès que es documenta abans del període que tractam: Lleonard. Recordem, per exemple, l’escriptor del segle XV Lleonard de Sors, poeta de l’època del Magnànim i de Joan II, el nom del qual, a Barcelona, porten diversos personatges des de finals del segle XIV fins a finals

del XV (Riquer 1984, 414). Però a l'època medieval és un nom poc freqüent. Ara, en canvi, el trobam amb molta més profusió, la qual cosa ens indueix a pensar que la circumstància és fruit de la "moda" renaixentista. Així, hem localitzat un Lleonard Cabaspre,²³ un Lleonard Vidal,²⁴ un Lleonard Fonollosa,²⁵ un Lleonard Sot,²⁶ un Lleonard Capdebou,²⁷ un Lleonard Sitjar,²⁸ un Lleonard Raxa (Raixa?)²⁹ i un Lleonard Massanet, del qual disparam de molta documentació.³⁰

Uns altres dos noms "nous" i d'evidents ressonàncies renaixentistes són Carles i Víctor. Hem documentat un Carles Gaià³¹ i un Carles de Galiana,³² així com un Víctor Dofó.³³

Altres tres noms, en canvi, no sabem fins a quins punt haurien de figurar, o no, en aquesta relació, atès que no podem assegurar que tinguin un caràcter recent (encara que eren molt poc freqüents abans) i, a més, fan part del santoral cristià. El primer és Lluçia, que a més de pertànyer a dos metges, pare i fill que hem esmentat (Lluçia Colomines), també portava un Lluçia Arbona.³⁴ El segon és Basili (un Basili Morell³⁵). I el tercer, Felicià (un Felicià Aguiló³⁶).

4. *La deixa humanista*

Amb aquest subtítol ens referirem a tota una sèrie de mostres de signe inequívocament humanista, sobretot de la primera meitat del segle XVI, que considerarem a Barceló; Ensenyat 2000, 137-142. Ara no repetirem les mateixes pàgines³⁷ sinó que simplement en farem algunes observacions complementàries. Hi ha personatges que mereixen un estudi a fons, com Nicolau de Pacs, ja esmentat anteriorment, encara que la seva activitat cultural la realitzà fora de Mallorca. Pacs fou cridat per Cisneros per ocupar la càtedra de filosofia lul·liana de la Universitat d'Alcalà de Henares, on també dugué a terme una tasca d'editor d'obres lul·lianes. També és autor de composicions menors en llatí, una de les quals consistí en l'epitafi que va compondre arran de la mort del cardenal (1517), que mai no es gravà (Bover 2005).

També resulten il·lustratius els testimoniatges escrits a l'època fora de la literatura a l'ús. Al seu moment (Barceló; Ensenyat 2000, 139-141) ens férem ressò de diversos fragments de la correspondència d'un mallorquí, Pere Joan-Freixa, que passada la meitat dels anys trenta del segle XVI era a la península itàlica i expressava al seu germà la seva admiració envers la cultura humanista i renaixentista que s'hi vivia. Ara n'oferirem una mostra de tenor semblant i escrita al mateix temps. El 15 de gener de 1535 el síndic de la Universitat de Mallorca escrivia al governador en relació amb la necessitat de promulgar disposicions que regulassin determinats aspectes de la vida quotidiana, i ho justificava apel·lant mesures semblants adoptades al món romà per Cèsar (Aguiló 1888):

²³ ARM, Prot. C-153, 43; Prot. P-374, 7; Santamaría 1989, 824.

²⁴ ARM, Prot. B-99, 7; T-866, 26, 40v; T-869.

²⁵ ARM, Prot. P-384, 48.

²⁶ ARM, Prot. M-739, 42.

²⁷ ARM, Prot. A-162, 45v.

²⁸ ARM, Prot. P-399, 62v.

²⁹ ARM, Prot. P. 454, 371v.

³⁰ ARM, Prot. P-454, 385; etc.

³¹ ARM, Prot. T-839, 3.

³² ARM, Prot. T-841, 8v.

³³ ARM, Prot. P-367, 1v.

³⁴ ARM, Prot. P-384, 34.

³⁵ ARM, Prot. P-372, 2.

³⁶ ARM, Prot. A-162, 123.

³⁷ Per això, deixarem de banda una sèrie d'aspectes que comentàvem encara poc o gens coneguts sobre el paper que degueren tenir diferents focus transmissors de les idees humanístiques cap a les illes, com les corts pontificies de Calixt III (1455-1458) i Alexandre VI, bisbe nominal de Mallorca entre 1490-1492. També hauríem de valorar els pròlegs de determinades recopilacions jurídiques, com la *Valentina* i d'altres, ja que tot sovint tenen un especial significat ideològic i les afirmacions que contenen poden presentar un relleu especial.

Segons molt bé sap V. S. lo precipuo càrrech del offici dels jurats és mirar per la conservació dels patrimonis e béns del present regna, e axí formalment ho disposa la ley dient que és expedient de la cosa pública que nigú mal ús de sa substància, y per ço en diversas ciutats se són fetes diverses prohibicions y limitacions de vestits y no sols de vestits mes encare de menjars y victo quotidiano, y axí legim ésser estat fet y instituït per Júlio Cèssar, lo qual promulgà la ley sumptuària y aquella rigorosment féu executar en Roma.

En aquestes saons tingué lloc el que s'ha vingut a considerar la pàgina més brillant del Renaixement a Mallorca: el repertori plàstic i literari exhibit amb motiu de la visita que l'emperador Carles V féu a Mallorca el 1541. A més d'altres testimonis contemporanis i del que ens en deixaren els historiadors posteriors (Binimelis, Mut), disposam de l'acurada relació del notari Joanot Gomis, el *Llibre de la Benaventurada vinguda del Emperador y Rey don Carlos a la sua ciutat de Mallorques y del recibiment que li fonch fet* (1542) (Massip 1995; Barceló; Ensenyat 2000: 141; Maíz; Martínez; Pardo 2000). Sobre l'autor només podem afegir que disposam d'alguns volums de documentació inherent al seu ofici, sense cap transcendència cultural.³⁸

Tot i que a vegades s'ha parlat d'aquesta festa com el colofó del Renaixement illenc, l'empremta classicitzant no desaparegué. El canonge Jeroni Garau (1531-1607), de qui férem esment (Barceló; Ensenyat 2000, 142), n'és una mostra. Hi podem afegir la figura del jesuïta Jeroni Nadal (Nadal 2007), encara que la seva activitat cultural, força destacada, la dugué a terme fora de Mallorca. O bé obres com la *Nova Tragicomedia Gastrimargus* de Jaume Romanyà, una composició dramàtica neollatina, de cap a 1530, d'estirp purament humanística. I d'altres mostres més que podríem citar però que ja cauen fora dels límits de l'època que hem tractat.

³⁸ ACM, núms. 3538 (1538); 3549 (1542).

Obres citades

- Aguiló, E.K. "Colección de Leyes Suntuarias." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul-liana* 2 (1888): 367.
- Aguiló, Tomàs. "Datos históricos. Noticiario de Salcet." *Almanaque de las Islas Baleares (Anuario del Diario de Palma)*, 1872, 57-89.
- Badia, Lola. *Tres contes meravellosos del segle XIV*. Barcelona: Quaderns Crema, 2003.
- Barceló, Carmen. "L'epitafi del rei mallorquí Ibn Aglab conservat a Pisa." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul-liana* 66 (2010): 279-98.
- Barceló, Miquel. *Sobre Mayurqa*. Palma: Quaderns de Ca la Gran Cristiana, 1984.
- Barceló Crespí, Maria. "Conflicto entre los jurados y el obispo y cabildo de Mallorca (1478)." *Anuario de Estudios Medievales* 29 (1999): 21-33.
- . "Gabriel Móra, un humanista porrerenc." Dins Maria Barceló Crespí. *Al tombant de l'Edat Mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2000a. 199-211.
- . "Agnès de Pacs i l'entorn humanista." *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics* 10 (2000b): 21-47.
- . *Els Llitrà. Una nissaga de notaris a la Mallorca baixmedieval*. Palma: Leonard Muntaner Editor, 2001.
- . "El testament de dos humanistes: Gabriel Mora i Gregori Genovard." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul-liana* 58 (2002): 282-90.
- . "El eco de la conquista de las tierras de Málaga en Mallorca (1485-1487)." Dins Juan Pedro Monferrer Sala, María Dolores Rodríguez Gómez. *Entre Oriente y Occidente. Ciudades y viajeros en la Edad Media*. Granada: 2005. 177-96.
- . "Gabriel Móra, un prevere porrerenc en el cercle d'humanistes de la ciutat de Mallorca." Dins *III Jornades d'Estudis Locals de Porreres*. Porreres: Ajuntament de Porreres, 2011. 125-43.
- . "Aspectes de la vida quotidiana a Santa Margalida a la tardor medieval." Dins *Primeres Jornades d'Estudis Locals (Santa Margalida)* 18-22 desembre 2002. En premsa a.
- . "Gregori Genovard i Espanyol, entre el cercle de canonges humanistes." Dins *Jornades d'homenatge a J. N. Hillgarth i A. Bonner*. En premsa b.
- Barceló Crespí, Maria; Gabriel Ensenyat Pujol. *Ferrando Valentí i la seva família*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- . *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*. Palma: Documenta Balear, 2000.
- . "Els Milià. Una altra nissaga de notaris a la Mallorca baixmedieval." Dins *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*. Palma: Govern de les Illes Balears, 2002a. 177-91.
- . "Pervivencia de la tradición clásica a través de la iconografía y la onomástica en Mallorca durante la época del Humanismo." Dins José María Maestre y Maestre, Joaquín Pascual Barea, Luis Charlo Brea. *Humanismo y pervivencia del mundo clásico*. Cádiz: Universidad de Cádiz, 2002b. III, 1557-69.
- . "La cultura mèdica a Mallorca a través d'alguns professionals sanitaris de finals del segle XV." *Randa* 50 (2003): 49-59.
- . "L'antroponímia mallorquina renaixentista." Dins *XVII Jornada d'Antroponímia i Toponímia*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2005a. 203-11.
- . "La recuperació de la toponímia clàssica a Mallorca en època humanista." Dins María Luisa Sánchez León, Maria Barceló Crespí. *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears. XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2005b. 617-20.
- . "Mossèn Gabriel Vaquer en el context de les lletres mallorquines de la tardor medieval." *Bolletí de la Societat Arqueològica lul-liana* 62 (2006): 185-222.
- . "Esperandeu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul-listes." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul-liana* 66 (2010): 51-62.

- Barceló Crespí, Maria; Baltasar Coll Tomàs; Guillem Rosselló Bordoy. *Espanyol i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 1999.
- Binimelis, Juan. *Nueva historia de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, 1. Palma, Imprenta de José Tous, 1927.
- Blanes i Blanes, Coloma; Joana Bonet i Rosselló; Alexandre Font i Jaume; Aina M. Rosselló i Callejas. *Les Illes a les fonts clàssiques*. Palma: Miquel Font Editor, 1990.
- Bover, Jaume. “L’epitafi del sepulcre del cardenal Francisco Ximenez de Cisneros, de Nicolau de Pacs”. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 61 (2005): 287-88.
- Butinyà i Jiménez, Júlia. “Ramon Llull en el primer Humanisme”. *eHumanista* 13 (2009): 83-103.
- Cingolani, Stefano Maria. *Gestes dels Comtes de Barcelona i Reis d’Aragó*. València: Universitat de València, 2008.
- Juan Castelló, Jaume. Lorenzo Veronés: *La guerra de Mallorca en ocho libros*. Barcelona: Bosch Casa Editorial, 1996.
- Compagna, Anna Maria, ed. Guillem de Torroella. *La Faula*. Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007.
- Contreras Mas, Antonio. “La primera obra mallorquina impresa”. *Medicina Balear* 10.2 (1995): 95-99.
- Cruz Pérez, Esther; M. José Bordoy Bordoy. “La Criança: una aportació humanística a l’ensenyança”. Dins Maria Barceló Crespí. *Al tombant de l’edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística. XVIII Jornades d’Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d’Estudis Baleàrics, 2000. 327-38.
- De Quiroga Conrado, Magdalena. “La emblemàtica caballeresca en la Mallorca del Renacimiento, siglos XV-XVI: las cimbras y las divisas”, *Memòries de la Reial Acadèmia d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics* 19 (2009): 29-96.
- Ensenyat Pujol, Gabriel. *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d’Aragó (1343-1349)*. “Els treballs i els dies”, 40-41. Palma: Editorial Moll, 1997. 2 vols.
- . *Història de la literatura catalana a Mallorca a l’edat mitjana*. Palma: El Tall Editorial, 2001.
- “Els Olesa: una família lletraferida de la ciutat de Mallorca (segles XIV-XVI)”. *XVII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2003. II, 583-89.
- . “Cultura clàssica i tardor medieval”. Dins María Luisa Sánchez León, Maria Barceló Crespí. *L’Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears. XXIII Jornades d’Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d’Estudis Baleàrics, 2005. 527-43.
- . “Entorn a la recepció de la cultura humanística a Mallorca”. *eHumanista* 13 (2009a): 1-13.
- . “Llull, Pacs i el *Calila e Dimna*”. *Lluc* 867 (2009b): 32.
- . “L’activitat lul·liana a la Mallorca del segle XIV: un lul·lisme amagat? *Jornades d’homenatge a J. N. Hillgarth i A. Bonner*, en premsa.
- Fontanals, Reis. “Una hipòtesi sobre la situació de *Palma Alta*”. *Estudis de Prehistòria, d’Història de Mayûrqa i d’Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*. Mallorca: s. e. 1982: 187-194.
- Gouguenheim, Sylvain. *Aristóteles y el Islam. Las raíces griegas de la Europa cristiana*. Madrid: Gredos, 2009.
- Hernando, Josep. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1995. II.
- Hillgarth, J. N. *Readers and books in Majorca, 1229-1550*. París: Éditions du CNRS, 1991.
- Llompart, Gabriel. “Devotio moderna, humanismo y lulismo en Miramar”, *Estudios Lulianos* XXII (1978): 279-85.
- . *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*. Palma: Luis Ripoll Editor, 1980. IV.

- Maíz, Jorge; Martínez, Sònia & Pardo, David. “Carles V i el *Llibre de la benaventurada vinguda*. (*Recepció d'un monarca: elements de continuïtat i canvi als actes de protocol*). Dins Maria Barceló Crespí. *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2000: 427-35.
- Martín Pascual, Llúcia. “Algunes notes sobre la recepció del *Calila e Dimna* al català i la *Doctrina d'en Pacs*”. *Randa* 60 (2008): 27-39.
- Mas i Forners, Antoni. “De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà”. Dins Maria Barceló Crespí. *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2000: 437-50.
- Massip, Francesc. “‘Un quasi espill de vida’: Fast i espectacle en l'entrada de l'emperador Carles a Mallorca (1541)”. *Randa* 36 (1995): 17-37.
- Miranda Menacho, Vera-Cruz. “La estancia del Príncep de Viana en Mallorca (1459-1460)”. *Príncep de Viana* 235 (maig-agost 2005): 429-48.
- Mora, Pau & Andrinal, Lorenzo. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real de Mallorca*, I. Palma: ed. dels autors, 1982.
- Nadal Cañellas, Joan. “Jeroni Nadal Morey, la seva vida i el seu influx en la cultura europea del s. XVI”. *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics* 17 (2007): 37-51.
- Pachs, Nicolau de. Gabriel Llabrés ed. *Doctrina moral del mallorquí en Pax*. Palma: Tipografia de Felipe Guasp, 1889.
- Pérez Martínez, Lorenzo. “Corpus documental balear. Reinado de Jaime I”. *Fontes Rerum Balearium* 1 (1977): 1-112.
- Piferrer, Pablo & Quadrado, José María. *Islas Baleares*. Barcelona: Daniel Cortezo y C^a, 1888.
- Planas Rosselló, Antonio. “Los juristas mallorquines del siglo XV”. *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics* 7 (1997): 23-59.
- . *Los jurados de la Ciudad y Reino de Mallorca*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2005.
- Quadrado, José Maria. “El Códice de los reyes o sea el rey de los códices en el Archivo de Mallorca”. *Museo Balear* 8 (1886): 361-92.
- Recio, Roxana. “Una altra mostra de l'assimilació de Petrarca a la Corona d'Aragó: la desfilada triomfal i la seva manipulació”. Dins Júlia Butinyà Jiménez & Antonio Cortijo Ocaña. *L'Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*. Potomac (Maryland, EEUU): Scripta Humanistica Publishing International, 2011: 125-43.
- Riera i Sans, Jaume. “Sobre l'autor de la *Doctrina moral* (segle XV)”. *Randa* 9 (1979): 117-125.
- Riquer, Isabel. “Lo “maravilloso” y lo cotidiano en *La Faula* de Guillem de Torroella”. *Revista de Filologia Romànica* 22 (2005): 175-82.
- Riquer, Martí de. *Història de la literatura catalana*, 3. Barcelona: Ariel, 1984.
- Rosselló Bordoy, Guillem. “La recordança de l'Antiguitat clàssica en el *Repertiment de Mallorca*”. Dins Maria Luisa Sánchez León, Maria Barceló Crespí. *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears. XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2005: 517-26.
- Rosselló Lliteras, Juan. “El convento de Santo Domingo de Mallorca (siglos XIII-XV). *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 41 (1985): 115-30.
- Rubiera i Mata, Maria Jesús. “Una possible font àrab de l'estructura argumental de les ‘Cobles de la divisió del regne de Mallorca’”. Dins Rafael Alemany, Antoni Ferrando, Lluís B. Meseguer. *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993: I, 161-66.
- Santamaría, Álvaro. *Nueva Planta de gobierno de Mallorca*. II. Palma: Consell Insular de Mallorca, 1989.

- Scalia, Giuseppe. "Epigraphica Pisana. Testi latini sulla spedizione contro i Baleari e su altre imprese antisaracene del secolo XI". *Miscellanea di Studi Ispanici*. Pisa, 1963: 234-86.
- Seguí i Trobat, Gabriel. *El Missal mallorquí de 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca March*. Barcelona – Palma, Facultat de Teologia de Catalunya – Centre d'Estudis Teològics de Mallorca (Col·lectània Sant Pacià, 79), 2003.
- . *La consuetud de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca (Palma, Arxiu Capitular de Mallorca, ms. 3.400). Estudi de les fonts literàries i edició del text*. 2011 (tesi doctoral inèdita).
- Torroella, Guillem de. Joan Nadal Cañellas ed. *La Faula*. Palma: Grup Serra, 2004.
- . Sara Vicent Santamaria ed. *La Faula*. València: Tirant lo Blanch, 2011.
- Urvoy, Dominique. *Penser l'Islam. Les presupposés islamiques de l'Art de Llull*. París: Vrin, 1980.
- Veny, Cristóbal. *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*. Madrid: CSIC – Delegación de Roma, 1965.
- Villanueva, Jaime. *Viaje literario a las iglesias de España*. XXI. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1851.
- Vicent Santamaria, Sara. "'Parole qui n'est entendue / vaut autant comme perdue': els problemes d'edició de *La Faula* de Guillem de Torroella", *Randa* 55 (2005): 15-42.
- Vich y Salom, Juan & Muntaner y Bujosa, Juan. *Documenta Regni Majoricarum*. Palma: Imprenta Amengual y Muntaner, 1945.